

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

Kaip apie kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams

Daina Urbonaitė

Lietuvių kalbos institutas

daina.urbonaite@gmail.com

Anotacija

Straipsnyje analizuojama, kaip Lietuvos mokyklinio švietimo sistema moko suvokti kalbą ir vertinti kalbos reiškinius (kalbos įvairovę, skirtingas kalbos formas ir atmainas) bei kalbos funkcijas (komunikacinę ir identifikacinę). Tyrimo pagrindas – naujausi, po 2000 metų išleisti, paskutinių gimnazijos klasių (11–12 klasių) lietuvių kalbos vadovėliai. Kokybinės analizės metodu tiriama, kokia kalbos samprata pateikiama mokiniams, kiek laikomasi šių dienų kalbotyros deskriptyvumo nuostatų ir žinių apie kalbą ir kiek vadovėliuose tebesama vadinamosios tradicinės (preskriptyviosios) gramatikos požiūrio ir kalbos taisymo idėjų.

Raktažodžiai: *kalbinis švietimas, kalbos samprata, preskriptyvizmas, lietuvių kalbos vadovėliai*

1. Įvadas

Kalbos mokymas mokykloje atlieka dvejopą funkciją – viena vertus, mokykloje yra mokoma raštingumo, kalbą suprantant kaip įrankį tekstams kurti ir analizuoti. Kita vertus, kalba pati savaime yra studijavimo objektas, apie kurį mokykloje mokiniams suteikiamas tam tikras supratimas. Kyla klausimas, kokią kalbos sampratą diegia Lietuvos švietimo sistema gimnazijai skirtoje mokymo medžiagoje – lietuvių (gimtosios) kalbos vadovėliuose. Ar vyriausiose, 11–12 klasėse, suteikiamos šiuolaikinio kalbos mokslo žinios apie kalbą, kaip būtų galima tikėtis iš XXI a. švietimo? Ar mokiniams pristatoma mokslinė kalbos samprata, tokia, kokia šiandien priimta kalbotyroje, kur laikomasi deskriptyvumo principo ir siekiama studijuoti ir aprašyti įvairius kalbos aspektus objektyviai, remiantis faktais, be išankstinių nusistatymų (be kitų, plg. Lyons 1981: 47–48, Nelson 2006: 463, O’Grady 2011: 8, Milroy, Milroy 2012: 4–5, Aitchison 2016: 5)? Ar priešingai – vadovaujamosi kalbos samprata, kuriai būdingas normatyvumas ir preskriptyvumas ir kurią kalbotyra šiandien atmeta kaip nemokslinę, nes kalbos taisyklės ji supranta kaip tam tikrus kognityvinius žmonių elgseną veikiančius

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

principus (Aitchison 2001: 14, Radford et al. 2009: 3, O’Grady 2011: 14, Milroy, Milroy 2012: 1–2). Šiuolaikinės kalbotyros požiūriu, kalbos taisyklės yra ne nurodymai, o kalbos struktūros, kurias vartoja gimtakalbiai. Mokantis gimtosios kalbos, visos gimtakalbių vartojamos struktūros ir formos laikomos tinkamomis, nes jos yra natūraliai vartojamos. Kalbos variantiškumą šių dienų kalbininkai interpretuoja iš kalbėtojų komunikacinės kompetencijos perspektyvos – teigiama, kad kalbėtojai yra pajėgūs pasirinkti konkrečioje socialinėje situacijoje tinkamiausią kalbos variantą (Milroy, Milroy 2012: 58). Be abejo, mokykloje galioja konkretaus laikotarpio rašybos taisyklės ir didaktinės gramatikos normos, tačiau jos turi būti paremtos realia kalbos vartoseną.

Moksliskai žiūrint, visos kalbinės atmainos laikomos lygiavertėmis, nė viena kalba ar kalbos atmaina nelaikoma geresne ar prastesne už kitas vien dėl kalbinių savybių, nėra „geros“ ar „blogos“ gramatikos (O’Grady 2011: 7, 12, Milroy, Milroy 2012: 5). Deskriptyviai aprašant kalbos reiškinius, vengiama kalbos ar dialektų gramatinių, leksinių ar fonologinių savybių vertinimo, skirstymo į tinkamus ir draudžiamus vartoti (Milroy, Milroy 2012: 10). Mokslas atmeta požiūrį, kad kalbos kitimas veda į jos prastėjimą ir netaisyklingumą (Lyons 1981: 51–52, Aitchison 2001: 8, O’Grady 2011: 10, 12, Milroy, Milroy 2012: 11–12, 40). O štai vadinamoji tradicinė gramatika, egzistavusi iki šių dienų mokslinės kalbotyros susikūrimo, savo užduotimi laikė gramatikos (arba ir leksikos, fonologijos) taisyklingumo standarto kūrimą (Lyons 1981: 48–49, Aitchison 2001: 14, Nelson 2006: 460), šiandien kalbininkų kritikuojamą dėl klaidingų prielaidų ir socialinių pasekmių – nesaugumo jausmo, įsivaizdavimo, kad negebi kalbėti ir rašyti savo kalba (Trudgill 2016: 25).

Taip pat buvo tiriama, kaip mokykloje suprantamos kalbos funkcijos. Šių dienų kalbotyra mato kalbą kaip kognityvinį ir socialinį reiškinį, atliekantį komunikacines (instrumentines) ir identifikacines funkcijas (Vaicekauskienė 2016a: 31; taip pat plg. Lyons 1981: 227). Suvokimas, kad kalba yra pagrindinė komunikacijos priemonė, Europos kalbotyroje įsitvirtino XX a. pirmoje pusėje, tuomet iškilo ir apskritai kalbos funkcijos, vaidmens visuomenėje klausimas (Karaliūnas 2008: 117–118). Greta komunikacinės, kalba atlieka ir identifikacinę funkciją, pavyzdžiui, kalbos skirtumai žymi skirtingų geografinių vietovių žmonių kalbą arba atskiria skirtingų socialinių grupių narius (Yule 1996: 227–228, 239). Literatūroje dar minima etnokultūrinės tapatybės funkcija. Ji, teigiama, neturi atitiktens komunikacinio akto struktūroje (Karaliūnas 2008: 170). Priešingai nei sociokultūrinė, ji tėra

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

simbolinė, atsiradusi vėlai (Vaicekauskienė 2016a: 31), galima sakyti, dirbtinai sukonstruota kaip politinių veiksmų rezultatas, susiejant vieną kalbos atmainą, standartinę kalbą, su tautinės valstybės kūrimo procesais XIX a. Europos valstybėse. Būtent kuriantis tautinėms valstybėms romantizmo laikotarpiu, kalba iškelta kaip vienas svarbiausių požymių, apibrėžiančių tautinę valstybę (Berthele 2008: 303). Šių dienų kalbotyroje ši funkcija vertinama būtent iš istorinės ir politinės perspektyvos.

Buvo analizuojami gimnazijos lygio lietuvių (gimtosios) kalbos vadovėliai, skirti 11–12 klasėms, jų pirmieji leidimai, išleisti nuo 2000 metų ir skirti kalbos (ne literatūros) pamokoms. Vadovėliai atrinkti remiantis Bendrojo ugdymo dalykų vadovėlių ir kitų ugdymo priemonių duomenų bazėje (<https://www.emokykla.lt/bendrasis/mokykis/vadoveliu-db/naujausi-vadoveliai>) pateikiamu galiojančių vadovėlių sąrašu. Iš viso rasti penki šiuos kriterijus atitinkantys vadovėliai:

- (1) J. Šukys 2001. Lietuvių kalba. Kalbos kultūra. Vadovėlis 11 klasei
- (2) K. Župerka 2001. Lietuvių kalba. Stilistika. Vadovėlis 12 klasei
- (3) V. Salienė, A. Smetona 2004. Lietuvių kalba. Vadovėlis 11–12 klasei
- (4) G. Čepaitienė, K. Župerka 2005. Lietuvių kalba. Vadovėlis 11–12 klasei
- (5) G. Notrimaitė, M. Ramonienė, S. Žukas 2007. Žmogus ir kalba. Lietuvių kalbos vadovėlis 11–12 klasei.¹

Vadovėliai savo turiniu ir pristatomomis mokiniams temomis šiek tiek skiriasi. Pirmieji du – *Šukys 2001* ir *Župerka 2001* – yra skirti tik vienai konkrečiai temai. *Šukys 2001* skirtas mokyti kalbos kultūros. Vadovėlio turinį sudaro temos apie tarties, kirčiavimo, leksikos, morfologijos, sintaksės, rašybos normas, šių normų nesilaikymo, t. y. klaidų, pristatymas bei paaiškinimai, kaip nenormines kalbos formas taisyti į normines. Visas vadovėlio turinys yra vadinamųjų kalbos klaidų išvardijimas ir taisyklingomis laikomų normų pristatymas. Didžioji dalis užduočių yra pratimai, kuriuose mokinių prašoma pateikiamuose pavieniuose sakiniuose rasti ir ištaisyti klaidas, į trūkstamas vietas įrašyti norminius žodžius ar jų dalis.

¹ Toliau tekste vadovėliai minimi rašant autoriaus (-ių) pavardę ir leidimo metus.

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

Župerka 2001 skirtas stilistikos mokymui. Jame aptariama stiliaus sąvoka, stiliaus raiška, funkciniai stiliai. Atkreipiamas dėmesys, kad priklausomai nuo situacijos ir aplinkybių, vartojami skirtingi kalbos stiliai. Taigi kalba iš esmės yra laikoma komunikacijos priemone, kurios raiška ir stilius priklauso nuo tam tikrų aplinkybių. Kadangi šio tyrimo tikslas nėra išnagrinėti stilistikos sampratą, nagrinėjant šį vadovėlį, dėmesys buvo kreipiamas tik į tas teksto vietas, kuriose apie kalbą yra kalbama iš tiriamojo klausimo – kokia kalbos samprata diegiama mokiniams – perspektyvos.

Trys vos vėlesni vadovėliai – *Salienė, Smetona 2004, Čepaitienė, Župerka 2005* ir *Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007* – yra panašūs savo struktūra, plačios apimties, juose pristatomos įvairios mokymo temos: kalba ir visuomenė, sakytinė kalba, rašytinė kalba, retorika, stilistika, teksto suvokimas ir kūrimas. Vadovėlis – *Salienė, Smetona 2004* – išsiskiria tuo, kad jame yra skyrius apie kalbos pažinimą, t. y. morfologijos, rašybos, skyrybos, kalbos kultūros taisyklės, bei vadovėlio gale pateikiamas ilgas, 18 puslapių, vadinamųjų būdingiausių kalbos klaidų ir jų taisymų sąrašas. Naujausias vadovėlis – *Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007* – išsiskiria iš kitų tuo, kad jame daug dėmesio skiriama teksto sampratai, darbui su tekstu, taip pat jame įtrauktas skyrius apie eseistiką, kurio kituose vadovėliuose nėra. Jau vadovėlio įžanginiame „Žodyje mokiniui“ pabrėžiama, kad daug dėmesio bus kreipiamas būtent į darbą su teksta, jų supratimą ir kūrimą (*Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007: 9*).

Taigi matyti, kad naujausių lietuviškos gimnazijos kalbos vadovėlių 11–12 klasei turinį sudaro tarsi dvi dalys – mokoma ir suvokimo apie kalbą ir jos funkcijas, ir kalbos vartojimo, raštingumo, dirbama su rašytiniais ir sakiniais tekstais. Šiame straipsnyje pateikiamame tyrime analizuota, kaip vadovėliai moko suvokti kalbą, o vadovėlių dalys apie tekstų kūrimą ir analizę neanalizuotos.

Nors minėtieji vadovėliai struktūra ir turiniu skiriasi, šiame tyrime į juos žiūrėta kaip į bendrą visumą. Dėl turinio specifikos, pristatomų temų matyti, kad kai kurie kalbos sampratos aspektai labiau išryškėja vienuose vadovėliuose, kiti aspektai – labiau kituose, tačiau visi jie laikomi bendra tyrimo medžiaga analizuojant, kokios kalbos sampratos apskritai laikosi šių dienų Lietuvos kalbinis švietimas, kaip aptariama kalba naujausioje gimnazijai skirtoje kalbos mokymo medžiagoje. Toks pasirinkimas leidžia pažvelgti į kalbos mokymą iš švietimo politikos perspektyvos, keliant klausimą, koks metakalbinis

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

diskursas šiandien siūlomas Lietuvos mokyklai – 11–12 klasių mokytojams ir mokiniams. Mokytojai, be abejo, bent iš dalies gali rinktis, kuriuos vadovėlius savo pamokose naudoti, kiek ir kokios papildomos medžiagos įtraukti. Deja, statistikos, kurie iš analizuotų vadovėlių yra populiariausi, o kurie naudojami rečiau, nėra. Būtent todėl visi tyrimui pasirinkti vadovėliai toliau laikomi viena bendra visuma, kurią reikėtų vertinti kaip šiandien egzistuojančią, švietimo politikos suteikiamą galimybę Lietuvos gimnazistams, padedamiems mokytojų, išmokyti suvokti, kas yra kalba. Taigi šiuo tyrimu keliamas klausimas, ar ir kiek mokslinė ar nemokslinė kalbos samprata diegiama mokykliniuose vadovėliuose, koks požiūris vyrauja, kokia kalbos samprata labiausiai matoma, jei esama skirtingų nuostatų.

Kaip tyrimo metodas pasitelkta kokybinė vadovėlių diskurso analizė, naudojant kokybinės duomenų analizės programą „NVivo“. Nuskanuoti vadovėlių tekstai sukelti į „NVivo“ programą ir diskurso analizė atlikta naudojant teminį kodavimą. Pirmiausia atliktas bandomasis tyrimas, norint indukcinio metodo būdu išsiaiškinti, kokios kalbos sampratos vyrauja, kas vadovėliuose yra pasakoma apie pačią kalbą, kaip ji pristatoma. Skaitant vadovėlių tekstus, buvo kreipiamas dėmesys, kas yra pasakoma apie kalbą, kaip ji aprašoma kaip reiškiny, kokios jos funkcijos išskiriamos, kokia prieiga prie kalbos – deskriptyvine ar preskriptyvine – vadovaujama. Analizuojant vadovėlių tekstus „NVivo“ programoje, atliktas atvirasis kodavimas – skaitant visą tekstą iš eilės, buvo žiūrima, kas yra pasakyta apie kalbą, ir sukuriamas atitinkamas kodas ta tema. Toliau tekste pasikartojančios temos pažymėtos tais pačiais kodais. Taip vadovėlių tekstas kategorizuotas pagal pasikartojančias temas – kodus.²

Atlikus bandomąjį tyrimą ir atvirąjį kodavimą, kito etapo metu atliktas atrankinis kodavimas – iš atviruoju kodavimu nustatytų kodų ir jų pasikartojimų vadovėlių tekstuose paaiškėjo, kurios temos vyrauja ir kuri – mokslinė ar nemokslinė – kalbos samprata vadovėlyje diegiama. Šie kodai, vyraujančios temos, pasirinkti tolimesnei analizei kaip svarbiausios kategorijos, kurių visuma sukuria tam tikrą kalbos sampratą. Toliau pateikiamas sąrašas kodų, pagal kuriuos vadovėlių tekstai kategorizuoti.

² Svarbu pabrėžti, kad dirbant su kompiuterine analizės programa „NVivo“, vadovėlių tekstas buvo konvertuojamas iš *pdf* dokumentų į *word* dokumentus, o po konvertavimo jo konfigūracija keitėsi. Dėl techninių priežasčių vadovėlių citatų puslapių nepavyko išsaugoti, todėl toliau cituojant konkretūs ištraukos puslapiai nenurodomi.

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

Kalbos sampratą vadovėliuose diegiančios teminės kategorijos

- Kalbinė įvairovė
 - Bendrinė kalba
 - Nestandartinės kalbos atmainos
 - Geografinės atmainos: tarmės, dialektai
 - Socialinės atmainos – sociolektai
 - Skaitmeninė kalba
 - Slengas, žargonas
- Kalbos mokymo praktika
 - Kalbos taisyklingumas
 - Kalbos klaidos ir jų taisymų praktika
 - Grėsmės kalbai diskursas
 - Kalba kaip ekspertų kontroliuojama nuosavybė
- Kalbos funkcijos
 - Komunikacinė
 - Sociokultūrinė: asmeninės, socialinės, geografinės tapatybės funkcija
 - Etnokultūrinė, tautinės tapatybės kalbos funkcija

Toliau straipsnyje bus aptariami šie kodai ir aprašoma kalbos samprata, diegiama vadovėlių tekstuose pristatant šias konkrečias temas.

2. Kalbinės įvairovės aptarimas gimnazijos vadovėliuose

Lietuvių kalbos vadovėliuose įprasta hierarchizuoti kalbos atmainas. Ir kitur mokyklose yra įprasta mokyti standartinės kalbos, kaip visuomeniniam gyvenimui praktiškos atmainos. Tačiau lietuvių kalbos vadovėliuose itin ryškus kalbos atmainų hierarchizavimas, į hierarchijos viršūnę iškeliant bendrinę kalbą, kaip vienintelę teisingą ir gerą. Kitos kalbos atmainos šioje hierarchijoje užima žemesnę vietą, yra vertinamos kaip prastesnės už bendrinę, dažniausiai kaip netaisyklingos ir netinkamos vartoti. Vadovėliuose vyrauja ne natūraliai egzistuojančios kalbinės įvairovės aprašymas, o atmainų vertinimas, skirstymas į tinkamas, vartotinas ir netinkamas, nevartotinas.

Deskriptyviu kalbos atmainų aprašymu išsiskiria tik vienas iš tirtųjų vadovėlių – *Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007*. Kalbos atmainos čia nehierarchizuojamos. Tarmės aprašomos kaip tam tikri

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

kalbiniai variantai, būdingi šalies geografiniams regionams, taip pat pabrėžiama, kad skirtis tarp kalbos ir tarmės neturi aiškaus vienareikšmio apibrėžimo – kur baigiasi tarmė ir kur prasideda kalba, kalbos požiūriu nustatyti sunku. Toks tarmių ir kalbų skyrimas aprašomas kaip susijęs su politiniais sprendimais, valstybių ribų nustatymu – mokiniai supažindinami su kritišku požiūriu į kalbą kaip politinę sąvoką ir su moksliniu požiūriu, jog tarmės yra lygiavertės kalbos atmainos:

1. Kalbos ir tarmės skiriasi ne tiek kalbiniais ypatumais, kiek tuo, kokioje teritorijoje jos yra vartojamos. Kalba paprastai vadinama tokia kalbinė atmaina, kuri vartojama atskiroje savarankiškoje valstybėje. <...> kalbos ir tarmės sąvokos iš esmės yra ne kalbinės, o visuomeninės, politinės. Lingvistiškai jos yra vienodos svarbos, vienodos vertės kalbos atmainos. (Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007)

1 lentelėje nurodoma, kiek visuose penkiuose analizuotuose vadovėliuose yra kalbama apie kalbines atmainas – bendrinę kalbą ir nestandartines atmainas. Skaičiai nurodo, kiek teksto segmentų apie konkrečią kalbinę atmainą analizuojant vadovėlių diskursą buvo koduota ir kategorizuota kaip tam tikra atmaina. Kaip matyti iš lentelės, vadovėlyje *Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007* apie tarmes yra kalbama kelis kartus daugiau nei apie bendrinę kalbą, taip pat ir kitų socialinių ar skaitmeninių atmainų aptariama daugiau. Vadovėliuose *Salienė, Smetona 2004* bei *Šukys 2001* bendrinė kalba yra minima dažniau nei tarmės ir kitos nestandartinės atmainos.

Vadovėliuose *Šukys 2001* ir *Župerka 2001* nėra teksto segmentų, kuriuose būtų kalbama apie skaitmenines atmainas, galima manyti, dėl to, kad šie vadovėliai išleisti anksčiausiai ir tuo metu šios atmainos galbūt neatrodė aktualios.

1 lentelė. Teksto segmentų, kuriuose minimos kalbinių atmainų kategorijos, skaičius lietuvių kalbos vadovėliuose

	Bendrinė kalba	Tarmės	Skaitmeninė kalba	Slengas, žargonas	Socialinės atmainos
Šukys 2001	36	24	–	9	7
Župerka 2001	7	10	–	1	–
Salienė, Smetona 2004	8	5	7	1	5
Čepaitienė, Župerka 2005	11	11	16	8	2
Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007	8	21	10	–	13

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

Kiekybinis šių kalbinių atmainų kategorijų pristatymas parodo, kiek ir kuriuose vadovėliuose apie jas kalbama, tačiau neatskleidžia, kaip, koku būdu jos yra pristatomos – tai bus aptariama toliau pateikiamoje kokybinėje vadovėlių diskurso analizėje. Bus nagrinėjama, ar šios kalbinės atmainos yra pristatomos deskriptyviai, ar iš vertinančios perspektyvos, bei kokią kalbos sampratą tokia didaktika diegia. Pabrėžtina, kad šie teksto segmentų, sukoduotų kategorijomis, skaičiai nėra skirti kiekybinei analizei, jais tenorima parodyti polinkį kalbėti apie atskiras kategorijas – vienuose vadovėliuose linkstama kalbėti daugiau, kituose – mažiau. Aptariant vadovėliuose rastas išsiskiriančias kategorijas, išvados daromos remiantis visais nagrinėtais vadovėlių teksto segmentais, o straipsnyje iliustravimui pateikiami patys ryškiausi, prototipiškiausi tų kategorijų pavyzdžiai. Kadangi, kaip minėta, vadovėliai skiriasi savo sandara ir mokomų temų apimtimi, tam tikrų kategorijų yra daugiau vienuose vadovėliuose, kitų – kituose. Savo sandara ir mokymo tikslu labiausiai išsiskiriantys vadovėliai yra *Šukys 2001* ir *Župerka 2001*. Kadangi vadovėlyje *Šukys 2001* visas dėmesys yra skiriamas kalbos kultūros mokymui, suprantama, kad kalbos klaidų ir kalbos taisyklingumo kategorijų paminėjimų šiame vadovėlyje yra išskirtinai daug. Vadovėlis *Župerka 2001* yra skirtas stilistikai mokyti, jame šiam tyrimui aktualių kategorijų aptariama mažiau, todėl ir cituojamų šio vadovėlio pavyzdžių analizės dalyje yra palyginti mažiau.

2.1. Bendrinė kalba

Didelė dalis vadovėlių metadiskurso yra susijusi su bendrine kalba – eksplicitiškai kalbama apie lietuvių kalbą kaip standartinę, sąvokos *lietuvių kalba* ir *bendrinė kalba* pateikiamos lyg sinonimai, lyg tai būtų tapatūs dalykai. Galima sakyti, diegiamas suvokimas, kad egzistuoja tik bendrinė kalba, o tai, kas peržengia sunormintos kalbos ribas, yra nebe kalba, bet tam tikros atmainos, kurios dažniausiai yra netaisyklingos bendrinės kalbos atžvilgiu. Keturiuose iš penkių vadovėlių matyti du kalbėjimo apie bendrinę kalbą būdai: neutralus, kai bendrinė kalba tiesiog pristatoma kaip reiškinys, ir vertinamasis, iškeliantis bendrinę kalbą.

Bendrinės kalbos egzistavimas, atsiradimas, vartojimas gali būti pristatomas be vertinimo, pateikiant informaciją apie bendrinę kalbą, ar prašant identifikuoti bendrinėje kalboje vartojamas kategorijas, ją apibūdinti:

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

2. Bendrinės kalbos atsiradimas susijęs su kalbos normų nustatymu, vadinamu kalbos norminimu, kitaip – kodifikavimu, kodifikacija. (Šukys 2001)

Vis dėlto vadovėliuose vyrauja vertinamasis kalbėjimas:

3. Tauta, visuomenė gali sėkmingai bendrauti tik išstobulinta kalba, kurios normų visi laikosi. Visada vyrauja tikroji prestižinė kalba – tinkamo kalbėjimo pavyzdys, daugelio visuomenės narių, ypač elito, siekiamasis idealas. (Šukys 2001)
4. Vis dėlto bendrinėje kalboje dviejų ar kelių kirčiavimo sistemų negali būti. Net jeigu kam bendrinės kalbos kirčiavimo sistema atrodo nepatogi, ją reikia perimti, išmokti ir viešojoje kalboje jos laikytis. (Šukys 2001)

Matyti, kad sunorminta kalba yra laikoma vertybe, pabrėžiama, kad tik norminė kalba yra sėkmingos visuomenės komunikacijos garantas, užtikrinantis ir rodantis aukštą socialinę padėtį visuomenėje. Eksplicitiškai kaip reikalavimas konstatuojama, kad norminė kalba yra sektinas pavyzdys, nepaisant kalbos vartotojų patogumo.

Šis reikalavimas yra įtvirtinamas per užduotis – mokiniai turi įsisavinti bendrinę, norminę kalbą, nevartoti kitokių kalbos atmainų:

5. Pamėginkite aiškiai, taisyklingai kirčiuodami ir tardami visus balsius (ilguosius ir trumpuosius) perskaityti toliau pateikiamą tekstą. Iš pirmo karto tikriausiai nepavyks. Su mokytoju aptarkite visus tarties subtilumus, išmokite tekstą atmintinai ir kartokite tol, kol tarsite pavyzdine lietuviška tartimi. (Salienė, Smetona 2004)
6. Perrašykite laišką bendrine kalba: atsakykite svetimybių bei žargonybių, pataisykite netaisyklingus pasakymus. (Čepaitienė, Župerka 2005)

Tokios užduotys rodo, kad iš mokinių reikalaujama tik laikytis nurodymų, nesiekama ugdyti jų kritinio mąstymo, analizavimo, savo minčių raiškos. Siekiama įtvirtinti bendrinės kalbos kirčiavimo normas, pedagoginis užduoties pobūdis yra mintinas mokymasis, to paties aspekto kartojimas daug kartų tol, kol pavyks atlikti pagal nustatytą standartą. Šis metodas pasitelkiamas siekiant įtvirtinti „pavyzdinę lietuvišką tartį“ – tai rodo, kaip stipriai teigiamai vertinama bendrinės kalbos tarties norma. Iš mokinių prašoma ne kurti tekstus, o perrašinėti kitus tekstus teisingiausia laikoma kalbos atmaina.

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

Teigiamas bendrinės kalbos vertinimas išreiškiamas ne tik jos kaip vienintelės geriausios kalbos mokymu, bet ir eksplicitiškai deklaruojant ideologinę mokyklos užduotį – ugdyti teigiamą požiūrį į bendrinę kalbą. Tai itin preskriptyvus ir ideologizuotas mokymas, nes iš mokinių neprašoma turėti savo nuomonės, kurią jie gebėtų argumentuotai išreikšti:

7. Kalbos kultūrą ugdo ir mokyklos. Jose ne tik mokoma taisyklingos bendrinės kalbos, bet ir ugdomas teigiamas požiūris į ją. (Šukys 2001)

Nors vadovėliuose ir pripažįstama, kad egzistuoja ir kitos kalbos atmainos, bendrinė kalba vis dėlto laikoma geriausia, dažniausiai tinkama, taigi kalbinės įvairovės hierarchijoje jai suteikiama aukščiausia pozicija. Toks vyraujantis požiūris į bendrinę kalbą neatitinka mokslinės kalbos sampratos, pagal kurią kalbos atmainos deskriptyviai laikomos lygiavertėmis. Kalbos atmainų hierarchizavimas veikiau būdingas preskriptyviam požiūriui į kalbą.

Kita vertus, viename iš vadovėlių bendrinė kalba aprašoma deskriptyviai, pristatant, kad ji atsiranda kurios nors vienos tarmės pagrindu, jos tikslas – tam tikrose situacijose padėti visuomenei lengviau bendrauti viešojoje erdvėje, ypač rašytine kalba. Taigi čia bendrinė kalba matoma kaip viena iš kalbos atmainų, formaliai pritaikyta atlikti tam tikras visuomeninės komunikacijos funkcijas. Taip pristatant bendrinę kalbą mokiniams, ji nėra išaukštinama kaip geresnė, taisyklingesnė už kitas tarmes, taigi nėra bendrinės kalbos vertinimo kaip geriausios kalbos ir tarmių vertinimo kaip mažiau vertingų, netaisyklingų, netinkamų.

8. Tarmės vartojamos mažesnėse teritorijose, mažesnėse kalbinėse bendruomenėse. Kai valstybėje vartojama daug tarmių, viešajam bendravimui, ypač rašytinei kalbai ir mokymui, reikia bendros kalbos atmainos. Taip atsiranda bendrinė kalba, ji yra norminama, rašomos bendrinės kalbos gramatikos ir žodynai. Bendrinė kalba vartojama literatūroje, žiniasklaidoje, mokslo įstaigose, administracijoje. (Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007)

Cituojamame vadovėlyje pateikiama faktinė informacija apie bendrinės kalbos kūrimąsi iš tarmės – tokiu būdu mokiniams įdiegiamas supratimas, kad bendrinė kalba nėra vienintelė teisinga kalba, egzistuojanti kaip pirminė, tačiau priešingai – parodoma, kad visų pirma kalba egzistuoja kaip tarmių visuma. Toks bendrinės kalbos pristatymas atspindi šiuolaikinio kalbotyros mokslo požiūrį į bendrinės kalbos ir kitų atmainų santykį. Laikomasi mokslinės prieigos prie bendrinės kalbos pristatymo

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

objektyviai, nepasitelkiant vertybinių nuostatų ir ideologinio, vertybinio skirstymo į „geras“ ir „prastesnes“ kalbas.

2.2. Nestandartinės kalbos atmainos

Lietuvių kalbos vadovėliuose aptariamos šios nestandartinės kalbos atmainų ar stilių grupės:

- 1) geografinės atmainos (tarmės);
- 2) socialinės atmainos (nuo socialinės padėties, profesijos, išsilavinimo, amžiaus priklausančios kalbos atmainos);
- 3) skaitmeninė (arba komunikacinių technologijų) kalba;
- 4) slengas, žargonas.

Matyti, kad tiems patiems keturiems vadovėliams, kuriuose bendrinė kalba buvo iškeliamą į kalbos atmainų hierarchijos viršūnę, būdingas nestandartinių kalbos atmainų pristatymas ir vertinimas iš bendrinės, kaip vienintelės taisyklingos, kalbos perspektyvos. Nors neneigiama šių atmainų buvimo, tačiau jų statusas šiuose vadovėliuose yra parodomas žemesnis negu bendrinės kalbos, jos laikomos mažiau vertingomis arba tiesiogiai griauančiomis bendrinės kalbos sistemą, todėl žalingomis. Tik viename vadovėlyje – *Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007* – atsiskleidžia ir priešingas požiūris, nevertinant nestandartinių atmainų pagal ideologizuotas gerumo ir blogumo kategorijas, tačiau aprašant jas ir joms būdingus bruožus.

2.2.1. Tarmės

Vadovėlių diskursui būdingas prieštaringas kalbėjimas apie geografines atmainas, tarmes. Apie tarmes gali būti kalbama neutraliai, pristatant jas kaip tam tikrą kalbinį reiškinį:

9. Tarp sinonimų raskite tokių, kurie vartojami tarmėse. Gal prisimenate, kaip sakoma jūsų tarmėje? (Salienė, Smetona 2004)

Tokių neutralių teksto segmentų apie tarmes esama ir daugiau, jie gana panašūs. O štai vertinamieji segmentai gerokai įvairesni. Tarmės gali būti vertinamos tiek teigiamai, tiek neigiamai bendrinės kalbos atžvilgiu. Viena vertus, tarmių įtaka laikoma esanti pavojinga ir daranti žalą bendrinės kalbos sistemai, o tarmių vartojimas, teigiama, turi būti griežtai ribojamas. Kita vertus, tarmės laikomos etnografinė vertybe. Tarp šių dviejų požiūrių egzistuoja kardinalus prieštaravimas, tačiau vadovėliuose jie abu pateikiami kaip greta vienas kito. Toks dvejopas tarmių vertinimas būdingas tiems keturiems

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

vadovėliams, kuriuose vyrauja kalbos atmainų hierarchizavimas. Penktasis vadovėlis – *Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007* – nevertina tarmių kaip „blogos“, klaidingos kalbos vartosenos, čia tarmės pristatomos kaip natūralios kalbos atmainos.

Neigiami tarmių vertinimai vadovėliuose vyrauja, tarmės pristatomos kaip netaisyklingos, pavojingos bendrinei kalbai, jos oficialiai laikomos klaidų šaltiniu:

10. Ko reikėtų vengti: dviprasmybių, įmantravimo, perkrovimo įvairiais terminais, naujadarais, tarmybėmis, archaizmais ir kt. (Salienė, Smetona 2004)

11. Apskritai kalbos klaidų priežastys (jas galima vadinti ir klaidų šaltiniais) yra šios: <...> 2. Tarmių poveikis. Dėl tarmių poveikio pasitaikančios klaidos yra mažesnės <...>. (Šukys 2001)

Kaip klaidingos ir kenksmingos bendrinei kalbai, tarmės laikomos nevertotinomis viešojoje erdvėje. Jas vartoti leidžiama tik neoficialiai, šeimos, namų aplinkoje. Toks kalbos atmainų vartojimo apribojimas parodo, kad tarmės laikomos žemesnio statuso negu bendrinė kalba:

12. Buityje galima ir bendrauti tarmiškai. (Šukys 2001)

Kalbotyros mokslas, laikydamasis objektyvaus reiškinių aprašymo principo, tokių vertinimų atsisako. Ir apskritai šių dienų kalbinio švietimo politikoje sąmoningai stengiamasi priminti apie tarmių, kaip pirmosios kalbos daugeliui kalbančiųjų, vertę (daugiau apie kalbinio sąmoningumo švietimą žr. Urbonaitė, Vaicekauskienė, įteikta)

Kaip minėjau, tuose pačiuose vadovėliuose gali būti išryškinama ir teigiama tarmės vertė, taigi visiškai priešingas vertinimas. Tarmės laikomos kultūros, tautos vertybe, etnografiniu palikimu, kurį reikia saugoti:

13. Labai reikšmingas kalbos kultūros ugdymo veiksnys – gyvoji kalba (tarmės) ir tautosaka. Tarmė konkrečioje vietovėje yra visai natūrali, gana tobula kalbinė sistema, gerai tenkinanti kalbėtojų poreikius, todėl į tarmes negalima žiūrėti niekinamai, nors jose pasitaiko ir svetimų dalykų, pirmiausia nevertotinų žodžių. <...> Apskritai tarmės yra bendrinės kalbos papildymo, turtinimo, palaikymo šaltinis, kurį reikia išsaugoti. (Šukys 2001)

14. Būdingas ir priešingas stiliaus reiškinys – į buitinius pokalbius veržiasi dalykinių stilių raiškos priemonės. Jeigu šitoks polinkis imtų viršų, buitinis mūsų kalbos stilius ilgainiui netektų gyvumo,

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

sumedėtų. Kad taip neatsitiktų, neturėtume prarasti ryšio su tarmėmis, su tautosaka, klasikine literatūra. (Čepaitienė, Župerka 2005)

Pateiktuose pavyzdžiuose matyti daug vertybinių teigiamų nuostatų tarmių atžvilgiu. Vis dėlto sakant, kad į tarmes negalima žiūrėti niekinamai, primetamas išankstinis suvokimas, kad tarmės ir yra vertinamos menkliau. Kartu matyti, kad tarmių vertė siejama iš esmės su nauda bendrinei kalbai, kalbos kultūrai. Tarmių vartoseną, kaip matyti, griežtai apribojama.

Atskirai vertėtų aptarti penktajame vadovėlyje – *Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007* – pateikiamą požiūrį į tarmes. Jame tarmės yra aprašomos kaip natūrali kalbinė atmaina, vertinama kaip kultūros vertybė, tačiau čia nėra priešingo – neigiamo – jų vertinimo ir laikymo netaisyklinga kalbine atmaina. Tuo požiūris šiame vadovėlyje išsiskiria nuo kitų aptartųjų. Tarmės čia pristatomos kaip pirmoji, gimtoji žmogaus kalba, kurią jis išmoka namuose, kuri padeda žmogui laisviau bendrauti, reikšti savo mintis ir jausmus, nes tai yra jam natūrali kalba. Tarmės laikomos vertybe būtent šia prasme. Remiamasi kitų šalių pavyzdžiais, pvz., Norvegijos ar Šveicarijos, tose šalyse egzistuoja tolerancija kalbinei įvairovei, tarmių prestižas didėja, žmonės gali laisvai kalbėti savo gimtosiomis tarmėmis. Taigi mokiniams įdiegiamas kalbinės tolerancijos ir įvairovės supratimas – leidžiama suvokti, kad bendrinė kalba nėra vienintelė leistina vartoti ir teisinga, kad visiškai normalu yra vartoti savo gimtąją tarmę:

- 15.** Tarmė yra tikroji gimtoji kalba žmonių, kurie ją išmoko namie kaip savo pirmąją, gimtąją kalbą, tarme jiems lengviau reikšti savo mintis, lengviausia, laisviausia ir kalbėti. Mokėti kalbėti savo tarme, kaip ir bet kuria kita kalba, yra didelis žmogaus turtas. <...> Pavyzdžiui, Šveicarijoje, Norvegijoje atgyja tarmės, didėja atvirasis jų prestižas. Nors prieš keliasdešimt metų buvo pranašauta kitaip, tarmių vartojimo sritis ne siaurėja, o plečiasi. (Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007)

Šiame vadovėlyje taip pat teigiama, kad tarmių prestižas vis didėja ir Lietuvoje, kad tarmės vis labiau tampa ne tik riboto vartojimo – namų, buitines – kalba, bet grįžta ir į viešąjį gyvenimą, jos vartojamos žiniasklaidoje, jomis rašoma literatūra. Tuo būdu mokiniams leidžiama suprasti, kad tarmių, savo gimtųjų kalbų, vengti nereikia, jos nėra traktuojamos kaip klaidos:

- 16.** Štai žemaičių tarmė (kaip sako žemaičiai – kalba) grįžo į daugelį mokyklų, ateina ir į viešąjį gyvenimą. Kai kurios tarmės tampa ne tik buitine, ne tik namų kalba. Vis daugiau žmonių išdrįsta tarmėmis kalbėti ir viešojoje vietoje, netgi iš tribūnos. Tarmėmis imama leisti laikraščių ir žurnalų,

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

rašoma prozos ir poezijos, mūsų tarmių esama net internete. Turbūt girdėjote, kad yra leidžiamas žemaitiškas žurnalas, keletas radijo ir televizijos stočių nuolat rengia laidas žemaičių kalba. (Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007)

Kalbinė įvairovė ir tolerancija jai yra laikoma vertybe, tarmės nėra vaizduojamos kaip kenkiančios, keliančios grėsmę bendrinei kalbai. Šiame vadovėlyje tarmės yra laikomos kultūros vertybe, išreiškiančia vietinę žmonių tapatybę, o ne dėl naudos bendrinei kalbai. Teigiama, kad kiekvienam regionui būdinga tapatybė, kuri atsispindi per to regiono tarmę. Taigi viename iš analizuotų naujausių gimnazijos lygmens vadovėlių laikomasi šiuolaikiniam sociolingvistikos mokslui būdingo požiūrio į kalbinę įvairovę ir tarmes, ugdomas mokinių kalbinis sąmoningumas.

2.2.2. Kitos nestandartinės atmainos

Be tarmių, apie kurias lietuvių kalbos vadovėliuose yra kalbama daugiausiai, taip pat aprašoma ir išskiriama keletas kitų nestandartinių kalbos atmainų. Visų pirma, tai socialinės atmainos, sociolektai, kuriuos galima būtų apibūdinti kaip miestų kalbos variantus, tam tikrų profesijų, skirtingo amžiaus ar socialinių sluoksnių žmonių kalbėseną. Kalbant apie sociolektus, vėl atsiskiria minėtieji keturi ir penktasis vadovėliai: pirmiesiems būdinga atmainas vertinti. Viena vertus, šiuose vadovėliuose sociolektai pristatomi neutraliai kaip tokie, o kita vertus, (dažniausiai) jie vertinami neigiamai bendrinės, vadinamosios taisyklingos, kalbos atžvilgiu, plg.:

17. Tas pats asmuo skirtingomis bendravimo aplinkybėmis (nelygu su kuo bendrauja, kalbasi) tarsi atlieka vis kitokią socialinį vaidmenį. <...> Taigi socialiniai vaidmenys kartu yra ir kalbėjimo vaidmenys. Pereidamas iš vieno vaidmens į kitą asmuo daugiau ar mažiau keičia ir kalbėjimo būdą, ima vartoti kitokių raiškos priemonių. (Čepaitienė, Župerka 2005)
18. Miestų jaunimas vartoja vis daugiau verstinių frazeologizmų, pavyzdžiui: Gal tau stogas nuvažiavo? Juk turime savų frazeologizmų: Gal iš galvos išėjai, proto netekai? (Šukys 2001)
19. Šeimos, ypač miestiečių, šiuos vardus dažnai kirčiuoja klaidingai. (Šukys 2001)

Miestų kalbos, jaunimo kalba, šeimos, namų kalba (tartis, kirčiavimas, leksikos pasirinkimas) vertinamos neigiamai, laikomos neatitinkančiomis bendrinės kalbos normų, todėl už ją prastesnėmis. Požiūris į kalbą, hierarchizuojantis kalbos atmainas į „geras“ ir „blogas“, nelaikomas moksliniu, tačiau lietuvių kalbos vadovėliai jo nevengia.

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

Penktajame vadovėlyje – *Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007* – socialinės kalbos atmainos aprašomos deskriptyviai, pristatoma, kada ir kokių grupių jos yra vartojamos, kokias funkcijas atlieka, parodoma, kad jos vartojamos įvairiose visuomenės gyvenimo situacijose, priklausomai nuo socialinės kategorijos. Šiame vadovėlyje socialinės atmainos nėra vertinamos kaip prastos, klaidingos, nenorminės, nėra preskriptyvaus nurodymo jų formas keisti standartinėmis. Be to, primenama, kad socialinės kalbos atmainos turi ir tapatybės funkciją – jos išreiškia priklausymą tam tikrai socialinei grupei:

- 20.** Kalbą veikia visuomenė. Žmonės, priklausantys skirtingoms visuomenės grupėms, atliekantys skirtingus socialinius vaidmenis, dirbantys skirtingus darbus, kalba skirtingai. Kalbos vartojimas priklauso nuo amžiaus, tautybės, išsilavinimo. Taigi esama daug skirtingų kalbos socialinių variantų. (Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007)

Vadovėlyje pristatomas požiūris į sociolektus diegiamas ir pateikiant atitinkamas užduotis mokiniams. Toliau pateiktame užduoties pavyzdyje mokinių prašoma rasti, kuo skiriasi įvairių, skirtingų pagal lytį, amžių, profesiją, žmonių kalba, apibūdinti šiuos skirtumus:

- 21.** Kuo skiriasi vyrų ir moterų, paauglių ir suaugusiųjų, įvairių profesijų žmonių, pavyzdžiui, taksistų, Seimo narių ar universiteto profesorių kalba? Aptarkite, kuo skiriasi išsilavinusio ir neišsilavinusio žmogaus kalba. Apibendrinkite savo išvadas. (Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007)

Pati užduotis prašo mokinių deskriptyviai žiūrėti į kalbą ir jos variantus – mokiniai prašomi rasti, aptarti, apibūdinti skirtingus kalbėjimo variantus – t. y. mokslškai nagrinėti kalbos vartoseną. Jų neprašoma taisyti nenorminių kalbos variantų, keisti jų į bendrinę kalbą, kaip buvo matyti preskriptyvumu pasižyminčiuose vadovėliuose. Toks socialinių kalbos atmainų aprašymas būdingas mokslinei kalbos sampratai, sociolingvistiniam požiūriui į kalbos įvairovę kaip natūralų kalbinį reiškinį.

Be socialinių atmainų, trijuose iš vadovėlių (Salienė, Smetona 2004; Župerka, Čepaitienė 2005; Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007) taip pat pristatoma ir naujausia nestandartinė kalbos atmaina, susikūrusi dėl šiuolaikinių technologinių priemonių atsiradimo – skaitmeninė, arba komunikacinių technologijų, kalba. Dviejuose vadovėliuose (Salienė, Smetona 2004; Župerka, Čepaitienė 2005) vėlgi

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

būdingas neigiamas vertinimas, hierarchizavimas, skaitmeninė kalba laikoma netaisyklinga bendrinės kalbos atžvilgiu, o vienas (Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007) ir šią atmainą pristato be vertinimo.

- 22.** Elektroninio diskurso kalbinės (ir nekalbinės) raiškos apžvalga rodo, kad lietuvių kalboje formuojasi nauja, savita stilistinė kalbos atmaina. Deja, dėl gausybės nenorminių raiškos priemonių jos negalima priskirti bendrinei kalbai. Tai – slengas. [...] Itin neigiamai lietuvių kalbą veikia kitų kalbų elementų gausa. Tokia kalbėsena vietoj gyvosios šnekamosios kalbos įtvirtina slengą. Elektroniniame diskurse jį kuria ne tik mažesnio mokslo, ne itin raštingi, bet ir išsilavinę, aukštuosius mokslus baigę ar tebestudijuojantys dvidešimtmečiai, trisdešimtmečiai. (Čepaitienė, Župerka 2005)

Matyti emociingas, subjektyvus vertinimas, apgailestavimas, moralinis vertinimas tų žmonių, kurie vartoja neigiamai paveiktą elektroninio diskurso kalbą – taip perteikiamos išankstinės nuostatos apie kalbos vartotojus, siejant jų kalbą su numanomu išsilavinimo lygiu.

Vadovėliuose taip pat pateikiama elektroninio diskurso, skaitmeninės kalbos atmainos pavyzdžių, paimtų iš pokalbių svetainių, forumų, elektroninių laiškų. Pateikus tokių tekstų pavyzdžius, vadovėliams būdinga juos pakomentuoti ir taip išreikšti vertinimą. Toliau esantis pavyzdys – tai užduotis mokiniams, kurią prašoma atlikti prieš tai perskaičius pateiktą pokalbių svetainės ištrauką su visomis šiam žanrui būdingomis savybėmis:

- 23.** Kaip matote, tai labai panašu į draminių tekstų dialogus. Tačiau čia jau ieškoti rišlių pastraipų ar bent kokio didesnio užbaigto teksto nėra reikalo. Beje, gilių minčių taip pat nerasite. Iš tikrųjų tai tuščias laiko leidimas. Atlikite užduotis: Raskite sakytinei kalbai būdingas teksto ypatybes. Aptarkite vartojamas santrumpas. Pamėginkite, kiek įmanoma, ištaisyti kalbos klaidas. (Salienė, Smetona 2004)

Prieš pat užduoties formuluotę, visų pirma pats internetinis pokalbis yra vadovėlio autorių komentuojamas, vertinamas kaip menkavertis laiko švaistymas, kuriame nieko gero rasti negalima. Taip mokiniams yra primetama išankstinė vertinimo pozicija, nagrinėjant nestandartinės kalbos atmainos tekstą. Prašant atlikti užduotis, yra orientuojamasi į kalbos klaidas ir jų taisymą – tokiu būdu iš anksto diegiamas suvokimas, kad internetinės kalbos tekstas yra prastas, tokia kalba privalo būti taisoma į taisyklingą. Skaitmeninė kalbos atmaina gali būti įvardijama kaip „švepla“ arba metaforiškai apibūdinama kaip įsibrovėlė, tai, kas gadina objektą, į kurį yra įsibraunama, šiuo atveju, norminę kalbą (Salienė, Smetona 2004).

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

Šiuo atžvilgiu vėl išsiskiriančiame vadovėlyje *Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007* laikomasi deskriptyvaus požiūrio, aprašomas skaitmeninės kalbos atsiradimas, paaiškinama, kuo ji skiriasi nuo įprastinės rašytinės ir sakytinės kalbos. Vadovėlyje yra išreiškiamas kritiškas požiūris į baimes ir nuogaštavimus, kad šiuolaikinės informacinės technologijos gali pakenkti kalbai, prisidėti prie jos nykimo – tokie nepagrįsti būsavimai lygintini su ankstesnėmis techninėmis naujovėmis, dėl kurių poveikio anksčiau irgi buvo baiminamasi. Čia laikomasi kritiško požiūrio į išankstinius subjektyvius nusistatymus, eskaluojančius grėsmės kalbai temą. Šiuolaikinės komunikacinės technologijos laikomos kaip padedančios įgyvendinti komunikacinę kalbos funkciją, nes leidžia žmonėms bendrauti per didelį atstumą, dalytis įvairiausia informacija.

- 24.** Reikia pripažinti, kad bendraudami moderniomis komunikacijos priemonėmis, vartojame savitą, visai naują kalbą. Tai tarsi tarpinė sakytinės ir rašytinės kalbos atmaina. Nors tokius tekstus mes matome, skaitome ir rašome, ši kalba visais savo bruožais yra daug artimesnė sakytinei nei rašytinei kalbai. Elektroninių tekstų gali būti įvairių <...>, tačiau beveik visiems jiems būdingas dialogiškumas, spontaniškumas, neparengtumas, įvairūs praleidimai, trumpiniai, neoficiali leksika, grafiniai ženklai, reiškiantys emocijas, atstojantys tai, kas sakytinėje kalboje reiškiamą intonacija ar kitomis priemonėmis, nerašomos arba kitaip rašomos kai kurios lietuviškos raidės. Dažniausiai tai – neoficiali buitinio stiliaus kalba, panašesnė į asmeninius laiškus ar interviu negu į viešą kalbėjimą. (Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007)

Taip pat deskriptyviai čia aprašoma ir SMS žinutėse vartojama kalba, turinti šiam žanrui būdingas ypatybes – santrumpas, rašymą be diakritinių ženklų. Šis aprašymas taip pat neturi neigiamo, vertinamojo pobūdžio – tokia žinutėse vartojama kalba nėra apibūdinama kaip prasta ar neleistina, vadovėlio tekstas dalykiškai aprašo jos bruožus. Teigiama, kad tokia kalba ypač būdinga vienai visuomenės grupei – jaunimui – ir kad žinutėse netgi dažnai pasitaiko tarmiųjų trumpinimų. Tai reiškia, kad kalbinė įvairovė, kaip tarmių vartojimas, padeda komunikacijai technologinėmis priemonėmis.

Kaip nestandartinė kalbos atmaina vadovėliuose dar išskiriamas ir minimas žargonas bei slengas. Kaip ir ankstesniais atvejais, apie juos gali būti pasakoma neutraliau (pvz., kad paauglystės metais kalbėtojų būna mėgstamas žargonas, žr. Čepaitienė, Župerka 2005), tačiau gerokai dažniau šios kalbos atmainos pristatomos kaip netinkamos, prastos, nenorminės:

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

25. Tiesa, kiekvienoje visuomenėje yra destruktivių, linkusių nusikalsti ar kitaip nederamai išsiskirti grupių, kurių prestižinė kalba visai kitokia — sudarkyta, žargoniška, vulgari, tačiau tokių grupių atstovų šnekėjimas lieka vartosenos paribiuose. (Šukys 2001)
26. Ar pasirinktas žodynas padėjo atskleisti rašymo tikslą? Ar išvengiau administracinės kalbos įtakos ir slengo? (Salienė, Smetona 2004)

Vertinimai išreiškiami apibūdinant šią atmainą neigiamais epitetais kaip „sudarkyta“, „vulgari“, „užteršta“, siejant ją su nusikaltėlių kalba. Tokiu būdu mokiniams diegiamas neigiamas požiūris. Slengo, kaip nestandartinės atmainos, taip pat nurodoma vengti, taip išreiškiant neigiamą jo vertinimą, draudimą vartoti. Toks nestandartinės kalbos atmainos pristatymas atspindi nemokslinę kalbos sampratą, nes jam vėlgi būdingas vertinimas, skirstymas į ideologizuotas „geros“ ir „blogos“ kalbos kategorijas, atmainų hierarchizavimas.

3. Kalbos mokymo idėjos

3.1. Taisyklingos kalbos idėja

Lietuvių kalbos vadovėliuose vyrauja idėja, kad gimtosios lietuvių kalbos mokiniams reikia mokytis, kad jie jos nemoka pakankamai gerai. Šiuolaikinio kalbotyros mokslo požiūriu, gimtąją kalbą ir jos gramatinę struktūrą vaikai išmoka ir įsisavina ankstyvoje vaikystėje, bendraudami namuose ir artimoje aplinkoje, be švietimo sistemos įsikišimo. Kalbos gramatikos struktūrą, esančią kiekvieno kalbėtojo pašamonėje, įvaldo kiekvienas gimtakalbis. Tačiau mokykloje, kaip matyti iš lietuvių kalbos vadovėlių analizės, galioja nuostata, jog gimtosios kalbos gramatikos reikia mokytis. Tokiu būdu gimtoji kalba suprantama ne kaip natūrali kalbėtojų jo išmokta namų kalba, kuri atitiktų pirminę socializacinę kalbos sampratą, tačiau kaip standartizuota, sunorminta kalbinė atmaina, atitinkanti politinę kultūrinę ir edukacinę kalbos sampratą. Kaip aiškėja iš tolesnio tyrimo, Lietuvos mokyklose bendrinė kalba tapatinama su institucinėmis visų lygmenų (ne vien rašybos) normomis; netaisyklinga kalba laikoma ta, kuri neatitinka nustatytų normų. Tam tikra prasme, laikantis taisyklingumo, kaip taisyklių rinkinio, sampratos ir mokiniams duodant užduotis, kuriomis jie turi mokytis keisti gimtosios kalbos formas į „taisyklingas“, gimtakalbiai laikomi nekompetentingais vartotojais ir tarsi turintys išmokti gimtosios kalbos kaip svetimios (plg. Vaicekauskienė 2016b: 291), plg.:

27. Kodėl žmonės, gerai mokantys gimtąją kalbą, kartais kalba netaisyklingai? (Župerka 2001)

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

Tokia nuostata vyrauja keturiuose iš nagrinėtų vadovėlių (Šukys 2001, Župerka 2001, Salienė, Smetona 2004, Čepaitienė, Župerka 2005). Tai atsispindi per kalbos taisyklingumo ideologiją, diegiamą vadovėliuose, mokant nustatytų, laikomų taisyklingomis, kalbos normų, įtvirtinant mokiniams kalbos klaidų suvokimą ir jų taisymų praktiką, diegiant kalbai kylančios grėsmės dėl jos netaisyklingumo diskursą ir suvokimą, kad tam tikri kalbos ekspertai turi teisę ir galią kontroliuoti kalbos vartojimą bei taip ją saugoti nuo įsivaizduojamų grėsmių.

Iš 2 lentelės matyti, kiek analizuojamuose vadovėliuose yra teksto segmentų, kuriuose yra minimos žodžių formos, į kurias įeina dalis – „taisykl“. Kaip matyti, vadovėlyje *Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007* apie „taisyklingumą“ eksplicitiškai kalbama yra mažiausiai, bet daug yra kalbama vadovėlyje *Salienė, Smetona 2004*, ir daugiausia, žinoma, vadovėlyje *Šukys 2001*. Pastarasis vadovėlis, kaip minėta, skirtas kalbos kultūrai mokytį, šiame skyriuje jo citatų bus palyginti gausiai.

2 lentelė. Teksto segmentų, kuriuose vartojama žodžio dalis „taisykl“, skaičius tirtuose vadovėliuose

	Pavartojimų skaičius
Šukys 2001	54
Župerka 2001	13
Salienė, Smetona 2004	27
Čepaitienė, Župerka 2005	10
Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007	7

3 lentelėje pateikiama, kaip skirtinguose vadovėliuose kalbama apie kalbos taisyklingumą. Kalbos taisyklingumo kategorija koduojant vadovėlių tekstus apima šiuos kodus: „kalbos normos, grynumas, taisyklingumas“ ir „kalbos kultūra“. Jie nurodo į tokias vadovėlių tekstų dalis, kuriose kalbama apie taisyklingą kalbą, kalbos normas, grynumą ir kalbos kultūrą, kai mokiniams pristatomos ir mokomos taisyklingomis laikomos kalbos formos.

3 lentelė. Teksto segmentų, kuriuose sukoduoti „Taisyklingumo“ kategoriją sudarantys kodai, skaičius vadovėliuose

	Kodo „Kalbos normos, grynumas, taisyklingumas“ pasikartojimų skaičius	Kodo „Kalbos kultūra“ pasikartojimų skaičius
Šukys 2001	100	38

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

Župerka 2001	9	7
Salienė, Smetona 2004	21	4
Čepaitienė, Župerka 2005	8	1
Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007	1	–

Kalbos taisyklingumas lietuvių kalbos vadovėliuose suprantamas ir eksplicitiškai apibrėžiamas kaip nustatytų taisyklių, normų laikymasis visais kalbos lygmenimis: gramatikos, rašybos, skyrybos, leksikos ir semantikos, tarties ir kirčiavimo:

- 28.** Turime vartoti įteisintus žodžius ir normines jų reikšmes, taisyklingus žodžių junginius bei sakinius. (Šukys 2001)

Palyginti su kitomis standartizuotos kalbos bendruomenėmis, kur pagrindinis normos objektas mokykloje yra tuo metu galiojančios rašybos normos, Lietuvoje norminimo apimtys didesnės ir taip pat įtraukiama sakytinė kalba.

Taip pat įdomu, kad, priešingai nei kalbotyroje, kur visos kalbos ir kalbinės atmainos yra laikomos gramatiškomis ir funkcionalioms jomis kalbančiai bendruomenei, lietuvių kalbos vadovėliuose operuojama geros ir blogos kalbos sąvokomis. Tai subjektyvus, ideologinis, vertybinėmis nuostatomis paremtas kalbos skirstymas:

- 29.** Ar pasakymas geras (blogas) stilius nėra tas pat, kas gera (bloga) kalba? Juk, sakysim, įkyrių pertarų (taip sakant, vadinasi, supranti, žinok...) pilna kalba gali būti taisyklinga, bet nieku būdu jos nepavadinsi gera; prastas tokios kalbėsenos ir stilius – kalbos vartojimo būdas. Tuomet pasakymai bloga kalba ir blogas stilius bemaž lygūs. Vietoj pasakymo geras (blogas) stilius, nenusižengiant minties tikslumui, galima pavartoti pasakymą gera (bloga) kalba, nes toks pasakymas apima platesnę sąvoką. (Župerka 2001)

- 30.** Sakome: taisyklinga arba netaisyklinga tartis, graži arba negraži tarsena. (Šukys 2001)

Taip suprantama kalbos taisyklingumo samprata vadovėliuose yra dėstoma kaip teorinės žinios, nekvestionuojamos aksiomos, kurias mokiniai turi įsisavinti. Tokiu būdu preskriptyvinis, nemokslinis požiūris į kalbą pristatomas tarsi mokslas, nors iš tiesų savo esme prieštarauja moksliniam požiūriui į kalbą. Tyrėjai pažymi, kad nuostata norminimą traktuoti kaip mokslą būdinga lietuvių kalbos kultūros disciplinai apskritai (plg. Keršytė 2016).

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

Kalbos taisyklingumo samprata vadovėliuose įtvirtinama dar ir praktinėmis užduotimis ir pratimais – prašant taisyklingai ištarti, sukirčiuoti ar įrašyti raides. Tokiu būdu dėmesys telkiamas kalbos formai, o ne turiniui – mokiniai turi mechaniškai kartoti tą patį veiksmažodį, kol įtvirtins išmoktą taisyklę:

- 31.** Taisyklingai ištarkite pramaišiu pateiktus žodžius su tvirtapradžiais ir tvirtagaliais dvibalsiais bei mišriaisiais dvigarsiais. (Suabejoję tikrinkitės žodynuose ir priegaidę pasižymėkite.) (Šukys 2001)

Taip pat pateikiama užduočių, kviečiančių aptarti kitų kalbėtojų kalbą iš taisyklingumo perspektyvos:

- 32.** Pamąstykite, kuria iš šių temų norėtumėte kalbėti (rašyti): <...> Skaitytojų komentarų kalbos taisyklingumas ir bendravimo etika internete. (Salienė, Smetona 2004)

Nors ši užduotis turėtų skatinti mąstymą, dėmesys sutelkiamas į konstruojamą taisyklingumo sąvoką, apie kurią kalbėdami mokiniai įtvirtina jos suvokimą. Visame taisyklingumo sampratos vadovėliuose kontekste, galima numanyti, kokią mokinių nuomonę suponuoja tokia užduotis – sunku būtų tikėtis, kad mokiniai kritiškai pažvelgtų į taisyklingumo sampratą kaip prieštaraujančią moksliniam požiūriui į kalbą. Veikiau galima numanyti, kad mokiniai, atlikdami tokią užduotį, tik reprodukuos pateikiamą taisyklingumo ideologiją.

Įdomu, kad taip suprantamam kalbos taisyklingumui daromos išimties literatūrinės kalbos atvejais. Kaip matyti iš toliau pateiktų pavyzdžių, kalbant apie stilistiką ir apie literatūros kūrinius, netaisyklingomis laikomos formos yra pateisinamos ir leidžiamos:

- 33.** Ar galima sakyti, kad kalbos taisyklingumas stiliaus kultūrai nesvarbu? Nieku būdu! Taisyklingumas yra stilingos kalbos pamatas, svarbiausioji prielaida. Tik išimties atvejais, tam tikrais stiliaus sumetimais ir geri stilistai pasitelkia nenorminių kalbos priemonių, pavyzdžiui, grožiniuose kūriniuose pavartojama barbarizmų. <...> Pavyzdžiui, perteikiant seno žmogaus mintis Just. Marcinkevičiaus viename „Paskutinės baladės“ posme pavartotos net trys anksčiau minėtos leksinės svetimybės: Aniuolėliai anūkėliai mano, išprausti ir dailiai parėdyti, barsto kvietkais taką į kalnelį. (Župerka 2001)

Taigi galima matyti nenuoseklumą, prieštaringumą laikantis nusistatytų kalbinių normų – kadangi literatūros kūriniuose rašytojai vadinamuosius nenorminius žodžius vartoja, reikalingas pateisinimas ir pagrindimas, kodėl vienais atvejais tai yra leistina, o kitais – ne.

3.2. Kalbos klaidos ir taisyčių praktika

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

Kalbos taisyklingumo sampratą vadovėliuose įtvirtina kalbos klaidų samprata. Norint išmokyti vadinamosios taisyklingos kalbos, praktiškai tai įgyvendinama mokant kalbos klaidomis laikomų kalbos formų ir leidžiamų vartoti jų norminių atitikmenų. Kalbos klaidos apibrėžiamos kaip (nemotyvuotas) nustatytos taisyklingumo normos pažeidimas (Šukys 2001). Toliau esančioje 4 lentelėje parodyta, kiek vadovėliuose yra teksto segmentų, kuriuose kalbama apie kalbos klaidas. Kalbos klaidų minėjimas vadovėliuose analizuotas koduojant vadovėlio tekstą šiais kodais: kalbos klaidos, netaisyklingumas; kalbos klaidų taisymas; kitų žmonių klaidų taisymas; savo klaidų taisymas. Vadovėliuose pabrėžiama, kad vadinamąsias kalbos klaidas reikia taisyti, mokiniai skatinami taisyti tiek savo, tiek kitų žmonių kalbos vartoseną.

4 lentelė. Teksto segmentai, kuriuose kalbama apie kategorizuotus kodus „Kalbos klaidos, netaisyklingumas“ ir „Kalbos klaidų taisymas“ lietuvių kalbos vadovėliuose

	Kalbos klaidos, netaisyklingumas	Kalbos klaidų taisymas	Kitų žmonių klaidų taisymas	Savo klaidų taisymas
Šukys 2001	92	49	17	–
Župerka 2001	19	14	2	1
Salienė, Smetona 2004	32	17	10	3
Čepaitienė, Župerka 2005	38	20	18	–
Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007	–	–	–	–

Lietuvių kalbos mokymas suvokiamas kaip kalbos klaidų ir jų taisymų mokymas, drauge pabrėžiant tokios taisymo veiklos svarbą. Ji siejama su kalbos saugojimu nuo visuomenėje pasitaikančios netaisyklingos vartosenos:

- 34.** Kalbos kultūros (suprantamos siaurąja prasme), kaip dėstomojo dalyko, tikslas yra apsaugoti nuo visuomenėje pasitaikančių kalbos klaidų, mokyti jas pažinti ir įvairiais galimais būdais pataisyti. O pačios geros kalbos pirmiausia moko praktinės kalbos disciplinos: leksikologija, gramatika ir kitos. (Šukys 2001)

Vėl matyti, kad kalbos klaidų samprata mokiniams pateikiama tarsi mokslinės, teorinės žinios, o kalbos didaktika remiasi klaidų kūrimu ir mokymu. Kalbos klaidų, kurios gali pasirodyti įvairiais kalbos lygmenimis – kaip nenorminiai leksiniai vienetai, gramatinės formos, nenorminis tarimas, kirčiavimas,

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

mokoma mokiniams pateikiant netaisyklingų kalbos vienetų sąrašus ir jų taisymus. Vadovėliuose reikalaujama jų laikytis:

- 35.** Kalbos klaidos taisymas paprastai susideda lyg iš trijų etapų: klaida nustatoma, įvertinama ir randamas pakaitas. Pirmiausia reikia nustatyti, pajusti, jog tai kalbos klaida ar bent įtartinas dalykas, ir pasitikrinti norminamojoje kalbos literatūroje (žodynuose, gramatikose, „Kalbos praktikos patarimuose“). (Šukys 2001)

Išmokus klaidų, ši „teorinė“ medžiaga, vadinamųjų normų rinkinys, yra įtvirtinama praktika – kalbos klaidų ieškojimu ir jų taisymu. Mokinių yra prašoma vadovėlių pratimų, užduočių tekstuose rasti netaisyklingas, nenormines kalbos formas, vadinamąsias kalbos klaidas, ir jas ištaisyti:

- 36.** Suraskite, aptarkite ir ištaisykite kalbos klaidas; pagedaguokite instrukciją. (Salienė, Smetona 2004)
- 37.** Raskite stiliaus svetimkūnius buitinių pokalbių sakiniuose, pasakykite tinkamus tų kalbos priemonių atitikmenis. Pataisykite netaisyklingus pasakymus. (Čepaitienė, Župerka 2005)

Iš mokinių taip pat reikalaujama stebėti savo ir kitų aplinkinių žmonių (draugų, šeimos) kalbą, joje rasti klaidų ir jas ištaisyti:

- 38.** Iš spaudos, įvairių skelbimų ar iš savo draugų arba namiškių kalbos užrašykite porą sakinių, kuriuose, jūsų nuomone, yra kalbos klaida, ir ją pataisykite. (Šukys 2001)

Tokia praktika mokiniai yra disciplinuojami užsiimti nuolatiniu kitų stebėjimu bei savikontrole, taip įtvirtinant panoptinę instanciją kiekvieno mokinio sąmonėje, kuri vėliau jį lydi visą gyvenimą, žmogus nuo pat mokyklos įpranta kontroliuoti save, ar pakankamai atitinka normą, baiminasi nuo jos nukrypti (plg. Keršytė 2016: 64–65). Taip diegiamas mokinių nepasitikėjimas savo gimtosios kalbos mokėjimu, baimė kalbėti ir reikšti savo mintis.

Toks kalbos klaidų pabrėžimas ir užduočių gausa, kuriomis visas dėmesys yra sutelkiamas į klaidų ieškojimą ir taisymą, įtvirtina sampratą, kad kalba nėra pačių kalbančiųjų, bet veikiau hierarchiškai aukščiau esančių kalbos ekspertų nuosavybė. Būtent ekspertai turintys galią liepti moksleiviams ieškoti klaidų ir jas taisyti į jų nustatytą tinkamą kalbą.

3.3. Grėsmės kalbai diskursas

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

Lietuvių kalbos vadovėlių diskurse galima išvystyti moralinės panikos dėl neva nykstančios lietuvių kalbos požymių. Literatūroje moralinės panikos reiškinyje aprašytas kaip būdingas žiniasklaidai (Moschonas 2004), o štai Lietuvoje jis matyti ir vadovėliuose. Vienas iš moralinės panikos bruožų yra tai, kad tam tikras reiškinyje apibrėžiamas kaip grėsmė visuomenės vertybėms ir interesams. Vadovėlių atveju grėsmę visuomenės vertybei – kalbai – kelia netaisyklingas kalbos vartojimas, nepaklusimas bendrinės kalbos normoms. Šitaip mokiniams diegiamas suvokimas, kad kalba yra pavojuje. Grėsmės kalbai diskursui būdingi apibūdinimai kaip „pavojingas“ kalbai, „pažeidžia“, „griauna“, „gadina“ kalbą, jos sistemą, „nusižengia“ normoms:

39. Pavojingiausios kirčiavimo klaidos yra kirčiavimo sistemos pažeidimai, t. y. kirčio šokinėjimo dėsnų linksniuojant arba asmenuojant nepaisymas, – linksnio ar asmens ne to skiemens kirčiavimas. Šitokios klaidos iš esmės griauna bendrinės kalbos kirčiavimo sistemą. (Šukys 2001)
40. Kuriuos stilingos kalbos reikalavimus pažeidžia pateikiami sakiniai? Išsiskykite juos. (Salienė, Smetona 2004)

Toliau pateikiamoje 5 lentelėje parodyta, kaip dažnai vadovėliuose yra kalbama apie grėsmę lietuvių kalbai.

5 lentelė. Teksto segmentų, kuriuose kalbama apie kodą „Grėsmės lietuvių kalbai“, skaičius lietuvių kalbos vadovėliuose

	Kodo „Grėsmė lietuvių kalbai“ pasikartojimų skaičius
Šukys 2001	11
Župerka 2001	2
Salienė, Smetona 2004	2
Čepaitienė, Župerka 2005	8
Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007	–

Kaip matyti iš 5 lentelės, grėsmės kalbai diskursu labiausiai pasižymi du vadovėliai – tai *Šukys 2001* ir *Čepaitienė, Župerka 2005*, tačiau taip pat grėsmė yra minima dar dviejuose vadovėliuose – *Župerka 2001* ir *Salienė, Smetona 2004*. Naujausiame vadovėlyje *Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007* grėsmės kalbai diskurso nėra.

Pats kalbos vartojimas yra laikomas pavojingu, griaunančiu sukurtą bendrinės kalbos normą. Tai laikoma viena iš grėsmės kalbai priežasčių – vidinė, kylanti iš pačios kalbos vartotojų netaisyklingos

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

kalbos vartosenos. Kita priežastis, dėl kurios tariamai kyla pavojus lietuvių kalbai, yra išoriniai veiksniai, visų pirma, kitų kalbų įtaka. Kontaktai su kitomis kalbomis, dvikalbystė vadovėliuose laikomi klaidų šaltiniu, o dėl šios priežasties atsiradusios klaidos vertinamos kaip ypač pavojingos lietuvių kalbai. Mokslo požiūriu natūralūs kalbos prigimčiai reiškiniai, kaip skolinimasis iš kitų kalbų, dvikalbystė, vadovėliuose eksplicitiškai vertinami neigiamai, laikomi pavojingais kalbai, dvikalbystė netgi traktuojama kaip „ardanti“ abiejų kalbų sistemas:

41. Apskritai kalbos klaidų priežastys (jas galima vadinti ir klaidų šaltiniais) yra šios. 1. Kitų kalbų poveikis. Jis labai pavojingas, nes dėl kitų kalbų poveikio atsiradusios klaidos yra didžiausios. Kitos kalbos ypač veikia leksiką: atsiranda be reikalo pasiskolintų žodžių <...>. Labiausiai kalbos sistemą griauja iš kitų kalbų paimti sintaksės dalykai <...>. Kitų kalbų poveikis mažesnis morfologijai, tarčiai, kirčiavimui. (Šukys 2001)
42. Neįsisąmoninta dvikalbystė tose pačiose bendravimo situacijose yra pavojinga abiem kalboms, nes gali sukelti kalbų maišymą (interferenciją), ardantį tiek gimtosios, tiek ir antrosios kalbos sistemą. (Čepaitienė, Župerka 2005)
43. Pastaraisiais metais kai kuriose srityse (valstybės valdymo, mokslo) pradeda įsigalėti anglų kalba ir mes vėl tampame dvikalbe visuomene. Europos Sąjungos direktyvose tai vis dėlto vertinama kaip neigiamas reiškinys. (Salienė, Smetona 2004)

Kita vertus, kalbų kontaktų tema vadovėliuose pateikiama prieštaringai. Greta grėsmės motyvo ir ideologizuoto suvokimo, kad kalbų kontaktai ir dvikalbystė yra neigiamas reiškinys, tame pačiame vadovėlyje jie gali būti aptariamai ir kaip natūrali kalbų sąveika:

44. Paprastai viena kitą veikia kaimyninės ir giminiškos kalbos. Jei tarp kalbėtojų yra pakankama geografinė atskirtis ir kalbos negiminiškos – jos viena kitai įtakos nedaro. Tačiau jei kalbos gyvuoja kaimynystėje, o tautos artimai bendrauja – kalbos viena kitą neišvengiamai veikia. (Salienė, Smetona 2004)

Šiuo aspektu vėl išsiskiria jau minėtas vadovėlis *Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007*. Jam būdingas deskriptyvus, objektyvus kalbų kontaktų kaip reiškinio aprašymas, nėra nemokslinei sampratai būdingo jų vertinimo kaip pavojingų, keliančių grėsmę lietuvių kalbai. Šio vadovėlio tekste nėra preskriptyvaus tono, liepiančio vengti svetimų kalbų ir bet kokio jų poveikio, priešingai, pateikiama faktinė informacija:

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

- 45.** Bendraujant skirtingas kalbas vartojantiems žmonėms, vyksta kalbų sąveika. Taip veikiamas abiejų kalbų žodynas, garsynas, kiti kalbos elementai. Labai pastebimi iš kitų kalbų ateinantys žodžiai. Žodžių skolinimasis yra vienas iš dažniausių būdų žodyną atnaujinti ir papildyti. Tai lengvas ir ekonomiškasis būdas atrasti žodžius naujiems reiškiniams, naujai atsiradusiems daiktams ar kitoms naujovėms pavadinti. Taip nuo seniausių laikų savo žodyną papildė visos kalbos. Pavyzdžiui, skolinių iš lotynų kalbos turi beveik visos Europos kalbos, o dabartinėje anglų kalboje iš viso yra apie 70 procentų skolinių iš kitų kalbų, daugiausia – iš prancūzų kalbos. (Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007)

Šiame vadovėlyje kaip pavyzdys mokiniams pateikiama faktinė informacija apie Lietuvos gyventojų tautinę sudėtį ir jų mokamų kalbų skaičių. Kalba yra aprašoma kaip įrankis bendrauti, pasirenkamas atitinkamai pagal situaciją – tiek lietuvių kalba, tiek kita kalba gali būti vartojama priklausomai nuo to, kokia kalba geriausiai patenkina komunikacines reikmes. Kaip matyti toliau esančiame pavyzdyje, vadovėlyje aprašoma, kad Lietuvoje gali būti vartojama tiek lietuvių, tiek tautinių mažumų kalba arba net kelios pramaišiu. Svarbu pabrėžti, kad toks įvairių kalbų vartojimas nėra vertinamas neigiamai, neverčiama įvairaus kalbėjimo būdo keisti į vieną sunormintą kalbos variantą:

- 46.** Tačiau likusi mūsų šalies gyventojų dalis yra kitų tautybių žmonės, kurių gimtoji kalba yra rusų, lenkų, baltarusių ar kokia kita. Dauguma jų moka valstybinę lietuvių kalbą ir ją vartoja viešajame gyvenime. Namie su artimaisiais jie bendrauja gimtąja kalba, kartais ir keliomis kalbomis pramaišiu. Tai dvikalbiai ar daugiakalbiai žmonės, mokantys ir vartojantys ne vieną kalbą. (Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007)

Kelių kalbų vartojimas pramaišiu yra pristatomas kaip tipiškas daugiakalbių žmonių kalbėjimo būdas – tai, kad, kalbėdami viena kalba, žmonės įterpia kitos kalbos žodžių, nėra laikoma kalbos pažeidimu ar griovimu. Vadovėlyje pabrėžiama, kad net jeigu patys kalbėtojai ir pagalvoja, jog tokia jų kalba yra netaisyklinga, taip nėra – toks kalbėjimo būdas pristatomas kaip normalus, universalus kalbinis elgesys, padedantis dvikalbiams žmonėms lengviau bendrauti:

- 47.** Jeigu gyvenate ar lankėtės Vilniaus apskrityje, turbūt pastebėjote, kad šio krašto dvikalbiai žmonės net tame pačiame pokalbyje vartoja kelias kalbas, į vieną kalbą įterpia kitos kalbos žodžių ar sakinių. Tai tipiškas kalbinis daugiakalbių elgesys – taip dėl įvairių priežasčių elgiasi viso pasaulio daugiakalbiai žmonės. Toks reiškinys vadinamas kodų kaita. <...> Jei kas iš šalies atkreipia dėmesį į jų kodų kaitą, kalbėtojai dažniausiai jaučiasi nesmagiai, tarsi kalbėtų netaisyklingai. Tačiau, kaip minėta, tai yra normali dvikalbių elgsena. (Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007)

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

Taigi kalba nėra skirstoma į „gerą“ ir „blogą“, nėra vertinama kaip netaisyklinga, tačiau traktuojama kaip natūrali kalbinė elgsena. Toks požiūris būdingas mokslinei prieigai. Taigi šiame vadovėlyje, priešingai kitiems lietuvių kalbos vadovėliams, taip pat nėra ir grėsmės kalbai diskurso.

Be kalbų kontaktų, grėsmę eskaluojantys lietuvių kalbos vadovėliai mini dar keletą grėsmės kalbai šaltinių, pirmiausia šiuolaikines technologijas (kompiuterius):

48. Mūsų tekstai „švepli“ (be č, š, ž), be nosinių raidžių. Pradžioj atsiprašome adresato (ir mūsų atsiprašo adresantas!), o ilgainiui priprantame prie taip parašyto teksto. Šiuo atveju pripratimas yra didelė bėda: vadinamasis kompiuterinis raštingumas (t. y. mokėjimas naudotis kompiuteriu) ima smukdyti kalbinį raštingumą. (Čepaitienė, Župerka 2005)
49. Nors paskutiniaisiais metais vis daugiau atsiranda lietuviškų programų ir lietuviškų kompiuterijos terminų, retkarčiais pasigirsta nuomonių, kad nereikia kompiuterio lietuvinėti. Įrodykite, kad reikia. Remkitės ir racionaliais argumentais, ir tautinėmis ambicijomis. (Salienė, Smetona 2004)

Vadovėliuose matyti nuostata, kad kompiuterių atėjimas, visuomenės technologinis progresas laikomas pavojingu kalbai, kadangi „smukdo kalbinį raštingumą“. Mokinių prašoma padiskutuoti, tačiau klausimai perteikia nuostatą ir perša nuomonę, kad lietuvių kalba dėl kompiuterių egzistavimo (ar net Lietuvos dalyvavimo Europos Sąjungoje) atsiduria pavojuje. Vadovėliuose ši pozicija išreiškiama labai kategoriškai ir įsakmiai, kaip matyti 49 pavyzdyje. Tokios užduočių formuluotės neprašo mokinių pačių mąstyti, svarstyti apie klausimą; vadovėlis, kaip autoritetas, liepia mokiniams įrodinėti primestą tiesą ir taip atkartoti kuriamą grėsmės kalbai diskursą. Įdomu, kad iš mokinių prašoma dar ir rėmimosi tautinėmis ambicijomis – tokiu būdu diegiamas vienintelis supratimas ir mąstymo būdas, mokiniai netenka teisės patys turėti savo nuomonę ir ją laisvai išreikšti, tačiau turi palaikyti ir išsakyti vadovėlyje diegiamą suvokimą. Galima matyti, kad šiuo atveju išryškėja ir kalbinio nacionalizmo ideologija.

Literatūroje pažymima, kad dar vienas iš moralinės panikos bruožų yra auklėjantis kalbėjimo tonas (Moschonas 2004). Lietuvių kalbos vadovėliuose jį taip pat galima justi, ypač kalbant apie grėsmę lietuvių kalbai ir apie nustatytų normų nesilaikymą. Taip suponuojama grėsmė pačiai tautai, nes kalba vadovėlių diskurse laikoma tautos dvasios saugotoja:

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

- 50.** Pasirenkite apeliacinei kalbai gimtosios kalbos tema, pvz.: Ar lietuvių kalbai negresia išnykimas?; Ar reikalingos „mažos kalbos“ tautų bendrijai?; Prarasdama kurią kalbą ar tarmę, žmonija praranda nepakartojamą langą į pasaulį. (Čepaitienė, Župerka 2005)
- 51.** Kaltė dėl to, kad naudodamiesi moderniais prietaisais ne visada galime paisyti lietuvių kalbos rašybos taisyklių, paprastai verčiama technikai, kompiuteriui, mobiliajam telefonui: „nemoka“, „negali“... O kalčiausia specialistų kultūra, ypač valdininkų, kai kurių mokslininkų požiūris į gimtąją lietuvių kalbą. Gerai pasakyta: ne technologijos, o žmonės lemia pažangą. Ir atžangą. „Kur aš su ta lietuvių kalba nuvažiuosiu?“, – sako gimnazistė. Teisybė. Jeigu kalbos reikia ne gyventi, o tik „nuvažiuoti“, tada jos, tos gimnazistės, teisybė. (Čepaitienė, Župerka 2005)

Pateiktuose pavyzdžiuose jaučiamas moralizuojantis vadovėlių tonas – pirmu atveju (50 pavyzdys), užduotimi prašoma moksleivių pasiruošti kalbėti apie grėsmę lietuvių kalbai ir apskritai pavojų mažoms kalboms išnykti. Tokia užduotimi diegiama išankstinė nuostata, suponuojama, kokios – ginamosios – pozicijos tikimasi iš moksleivių. 51 pavyzdyje pasitelkiami kaltinimai tiek prietaisams, tiek žmonių grupėms dėl netinkamo požiūrio į kalbą ir netinkamo jos vartojimo. Teksto tonas kupinas neigiamo visuomenės vertinimo dėl „atžangos“, tokiu būdu primetant asmenines vertybines nuostatas visiems kalbėtojams ir vadovėlio adresatui jaunimui.

Kalbos klaidų neigiamas poveikis ir keliama grėsmė pačiai kalbai vadovėliuose yra dar labiau sustiprinama metaforiškai jas susiejant su nusikaltimų, teisėsaugos diskursu:

- 52.** Kuo stiliaus trūkumai skiriasi nuo kalbos klaidų? Pastarosios klaidos pažeidžia bendrinės kalbos normas, taisyklingumo reikalavimą, o stiliaus trūkumai nusižengia tikslingumui. Daugelis kalbos klaidų yra, galima sakyti, dvigubas nusikaltimas: jų darytojai nepaiso kalbos normų ir kartu gadina stilių, jis tampa netikslus, neaiškus, negyvas, gremėzdiškas. (Župerka 2001)
- 53.** Tyčinių kalbos normų pažeidimų atvejais vartotojas žino, kaip bendrinėje kalboje turi būti, bet su ta norma nesutinka, jai priešinasi. <...> Tik labai retai masiški tyčiniai kurios nors normos pažeidimai yra kalbininkams signalas, kad vertėtų ją peržiūrėti. (Šukys 2001)

Kalbos klaidos yra įvardijamos kaip ypač sunkus – „dvigubas“ – nusikaltimas. Taip išreiškiama labai stipri vertinamoji pozicija taisyklingumo ir kalbos klaidų atžvilgiu – teisėta, legalu yra taisyklinga kalba, o nustatytų normų pažeidimas tolygus nusikaltimui. Teisėsaugos diskurso terminų vartojimu kalbant apie kalbos taisyklingumą mokiniams sukuriama vaizdas, jog kalbos klaidų padarymas gali

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

būti baudžiamas taip, kaip teisėsaugoje yra baudžiama už nusikaltimus. Taip yra gąsdinama, įbauginama nevertoti kalbos kitaip nei pagal nustatytas normas. Apibūdinant kalbos klaidas kaip tyčinius pažeidimus, kuriama sąsaja su teisėsaugos diskurse vartojama tyčinio nusikaltimo sąvoka. Nėgana to, kad kalbos klaidos prilyginamos nusikaltimams, mokiniai yra perspėjami, kad tokie normų pažeidėjai iš tiesų yra baudžiami kaip nusikaltėliai:

- 54.** Veikia Valstybinė lietuvių kalbos komisija, kuri abejotinais atvejais suderina kalbininkų nuomones ir priima kalbinius nutarimus. Valstybinė kalbos inspekcija kontroliuoja, kaip šie nutarimai vykdomi, o pažeidėjus baudžia. (Šukys 2001)

Toks metaforiškas nusikaltimų ir baudimo už nusižengimus diskursas nėra svetimas lietuviškai švietimo sistemai – net rengiant mokyklinius konkursus kalbos taisyklingumo tema, toleruojamas fizinis ir psichinis smurtas kaip pateisinama priemonė gelbstinti lietuvių kalbą. Štai smurtą vaizduojantis mokinių sukurtas filmas nacionaliniame konkurse buvo įvertintas prizine vieta (plg. Vaicekauskienė 2016b: 306). Taigi galima matyti, kad mokinių sąmonėje sukuriama stipri kalbos klaidų ir bausmių už nusikaltimus asociacija.

Esant sampratai, kad kalbai gresia pavojus būti sugriautai dėl vidinių ar išorinių priežasčių ar išnykti globaliame pasaulyje, kuriamas suvokimas, kad kalbą reikia saugoti ir ginti. Pasak diskurso procesų tyrėjų, grėsmės dažnai yra išdidinamos, kad galima būtų pateisinti planuojamas gynybines pozicijas (Buzan, Wæver, de Wilde 1998, cit. iš Vaicekauskienė 2016b: 263), tad lietuvių kalbos atveju sukuriamas vaizdas, kad kalbą reikia ginti nuo tariamų priešų (Vaicekauskienė 2016b: 263). Tokią gynybos funkciją atlikti gali tam tikri kalbos saugotojai – ekspertai.

3.4. Kalba – ekspertų nuosavybė

Metakalbiniuose diskursuose apie kalbą gali būti kalbama iš nuosavybės perspektyvos. Kalba gali būti laikoma priklausanti kalbos ekspertams arba paprastiems kalbos vartotojams (plg. Vukotić 2016). Kaip kalbos ekspertai gali būti suprantami įvairūs autoritetai – kalbininkai, redaktoriai, viešieji kalbėtojai (žurnalistai, rašytojai), tačiau ir patys eiliniai kalbos vartotojai gali būti laikomi kalbos savininkais, turinčiais teisę spręsti, kaip vartoti savo kalbą.

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

Nagrinėjant kalbos sampratą lietuvių kalbos vadovėliuose ryškus vienpusis kalbos nuosavybės suvokimas – kalba priklausanti ekspertams, jie laikomi turinčiais teisę nurodyti, kas yra gera kalba, ir jiems privaloma paklusti. Lietuvių kalbos vadovėliuose išryškėja galios hierarchija, kurios viršuje yra ekspertas – kalbininkas ar kalbininkai, kaip kalbos tvarkymo grupė. Būtent jie duoda nurodymus vadovėlio adresatui, moksleiviui, paprastam kalbos vartotojui, kaip šis turi vartoti kalbą. Vadovėliai pabrėžia mokiniams, kad kalbos kontroliavimas Lietuvoje yra įteisintas valstybiniu lygiu, įstatymais:

- 55.** Lietuvių kalba — vėl valstybinė Respublikos kalba. Sudarytos visos sąlygos jai plėtotis, tobulėti. Kalbos vartojimo būklė oficialiai kontroliuojama. (Šukys 2001)
- 56.** Perskaitykite Valstybinės kalbos įstatymą. Kam ir kada galioja valstybinės taisyklingos kalbos reikalavimas? Įstatymą rasite adresu www.vlkk.lt. (Salienė, Smetona 2004)

Tokia valstybės politika suteikia kalbininkams didelę galią kontroliuoti kalbą – nustatyti leistinas vartoti normas ir liepti visuomenei tų normų laikytis:

- 57.** Kalbos norma yra kalbininkų aprobuotas ir visuomenei teikiamas kalbos reiškiny. (Šukys 2001)
- 58.** Aprašydami kalbos sistemą, kalbininkai nustato kalbos normas, kurių laikytis privalu visiems. (Salienė, Smetona 2004)
- 59.** Daug lemia ir oficialioji valstybinė lingvistinė politika. Lietuvoje atkūrus nepriklausomybę, valstybė nebėra abejinga kalbos kultūrai. Veikia Valstybinė lietuvių kalbos komisija, kuri abejotinais atvejais suderina kalbininkų nuomones ir priima kalbinius nutarimus. Valstybinė kalbos inspekcija kontroliuoja, kaip šie nutarimai vykdomi, o pažeidėjus baudžia. (Šukys 2001)

Kaip matyti iš pavyzdžių, kalbos vartojimas privalo būti ir yra kontroliuojamas, o ši kontrolės galia priklauso kalbininkams – būtent jie sprendžia ir teikia visuomenei, kokia kalba yra vartotina. Svarbu pabrėžti, kad toks kalbos vartojimo reguliavimas ir kalbininkams suteikta teisė reguliuoti bei kontroliuoti vartoseną yra išskirtinai būdingas Lietuvos kontekste – kitose (Vakarų) valstybėse tokia praktika nesiremiama. Kalbos ekspertų galios demonstravimas ir įtvirtinimas taip pat atsiskleidžia vadovėlių tekste komentuojant lietuvių literatūros rašytojų kalbą ir ją vertinant iš kalbos normintojų pozicijos. Netgi garsiausi lietuvių rašytojai laikomi padariusiais kalbos klaidų – esą dėl nežinojimo, neišmanymo:

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

60. Kaip deklamuoti Maironio eilutes: Trakų ar Trakų štai garbinga...? Kad negadintume eilėraščio ritmo, turime kirčiuoti, kaip kirčiavo poetas, nors jis, būdamas žemaitis ir nežinodamas vietinių žmonių kirčiavimo, čia suklydo. (Šukys 2001)

Nors anksčiau, rašant literatūros kūrinį, tokių normų, kokios nustatytos dabartinėje vartosenoje, nebuvo, kalbos ekspertai užima vertinamąją poziciją iš dabartinių normų perspektyvos. Taip dar stipriau pabrėžiama kalbos ekspertų galia.

4. Kalbos funkcijos

Kalbos samprata vadovėliuose mokiniams taip pat yra diegiama pristatant kalbos funkcionalumo suvokimą, t. y. apibūdinant, kokias funkcijas kalba atlieka. Galima matyti, kad vadovėliuose pristatoma dvejopa kalbos samprata, remiantis jos funkcijų suvokimu. Viena vertus, į kalbą žiūrima iš mokslinės perspektyvos, pristatant komunikacinę bei sociokultūrinę kalbos funkcijas. Kita vertus, vis dar yra vadovaujama romantizmo ideologizuotu kalbos suvokimu, jog kalba yra tautinės tapatybės kūrėja. Pastarasis požiūris prieštarauja mokslinei kalbos sampratai, tačiau vadovėliuose toks kalbos suvokimas pateikiamas mokiniams greta mokslu paremtų kalbos funkcijų ir tai sudaro prielaidą mokiniams galvoti, jog ši etnokultūrinė, tautinės tapatybės, kalbos funkcija taip pat yra natūrali kalbos prigimčiai.

Pirminė diskurso pasiskirstymo pagal funkcijos kriterijų apžvalga rodo, kad apie komunikacinę kalbos funkciją yra kalbama daugiausiai – keturiuose iš penkių vadovėlių komunikacinė kalbos funkcija minima keliasdešimt kartų. Taigi kalba pirmiausia laikoma instrumentu keistis informacija. Vadovėlyje *Šukys 2001* komunikacinės kalbos funkcijos paminėjimų, palyginti su likusiais vadovėliais, yra mažai, veikiausiai todėl, kad šis vadovėlis išsiskiria savo kalbos kultūros turiniu.

6 lentelė. Teksto segmentų, kuriuose kalbama apie kalbos funkcijas, skaičius lietuvių kalbos vadovėliuose

	Komunikacinė	Asmeninė	Geografinė	Socialinė	Nacionalinė, tautinė
Šukys 2001	5	2	–	–	5
Župerka 2001	22	1	–	–	6
Salienė, Smetona 2004	73	2	1	10	27
Čepaitienė, Župerka 2005	58	1	1	8	36

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007	53	7	4	15	–
-----------------------------------	----	---	---	----	---

Sociokultūrinė kalbos funkcija, arba asmeninės, geografinės ir socialinės tapatybės kūrimo, kalbos funkcija daugiausiai aptariama vadovėlyje *Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007*. Šios funkcijos taip pat aprašomos vadovėliuose *Čepaitienė, Župerka 2005* ir *Salienė, Smetona 2004*. Vadovėliuose *Šukys 2001* ir *Župerka 2001* apie sociokultūrinę kalbos funkciją kalbama labai mažai.

Keturiuose vadovėliuose išskiriama ir etnokultūrinė – tautinės tapatybės kūrimo – funkcija, paremta romantine vienos kalbos – vienos tautos ideologija. Dviejuose vadovėliuose, *Čepaitienė, Župerka 2005* ir *Salienė, Smetona 2004*, galima matyti, kad ši etnokultūrinė funkcija yra daug kartų minima, tai rodo, kad autoriams regisi svarbu ją iškelti. Toliau funkcijų aptarimas vadovėliuose analizuojamas detaliau.

4.1. Komunikacinė ir sociokultūrinė funkcijos

Gimnazijai skirtuose lietuvių kalbos vadovėliuose kalba pristatoma kaip atliekanti komunikacinę funkciją, mokiniai supažindinami su verbalinės komunikacijos modeliu, kalba apibrėžiama kaip instrumentas komunikacijai vykti ir informacijai perduoti. Toks kalbos suvokimas atitinka šiuolaikinį mokslinį požiūrį į kalbos funkcionalumą – į kalbą yra žiūrima objektyviai, be vertinimo:

61. Svarbiausia komunikacijos priemonė yra kalba. Kalbinis bendravimas – visapusiškiausias ir ypač paveikus komunikacijos būdas. (*Čepaitienė, Župerka 2005*)
62. Bendraudami žmonės ne tik keičiasi informacija, dalijasi mintimis, reiškia jausmus, bet ir daro poveikį vienas kitam, keičia vienas kito požiūrį, elgesį. Sėkminga ar nesėkminga kalbinė komunikacija pašnekovams gali turėti ir visai nekalbinių padarinių. (*Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007*)

Vadovėliuose perteikiamos žinios apie kalbos funkcijas taip pat įtvirtinamos pateikiant užduočių, susijusių su komunikacine kalbos funkcija:

63. Paanalizuokite siūlomas komunikacines situacijas. Pasiskirstę į dvi grupes, sukurkite po vieną kalbos pavyzdį. Aptarkite jį nurodytais aspektais (adresato, situacijos, tikslo, kalbos stiliaus). (*Salienė, Smetona 2004*)

Be komunikacinės, vadovėliai pristato ir kitą natūralią kalbos funkciją – sociokultūrinės tapatybės raiškos, kai kalba kuria ir išreiškia individualią, socialinę ar geografinę tapatybę. Šio aspekto

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

vadovėliuose nedaug, bet net ir retesnis paminėjimas leidžia teigti, kad yra laikomasi ir mokslinio požiūrio į kalbos funkcijas.

- 64.** Visi lietuviškai kalbantys žmonės gali susikalbėti, vienas kitą suprasti, bet nėra visiškai vienodai kalbančių žmonių. Iš kalbos galime atskirti, ar kalba jaunas, ar senas žmogus, vyras ar moteris, išsilavinęs ar nebaigęs mokslų. Dažnai galime suprasti, iš kokio Lietuvos krašto yra kalbėtojas – žemaitis ar aukštaitis, dzūkas ar suvalkietis – net jeigu jis kalba bendrine kalba, o ne savo tarme. Skirtingomis kalbėjimo savybėmis pasižymi kiekvienas asmuo. (Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007)
- 65.** Tas pats asmuo skirtingomis bendravimo aplinkybėmis (nelygu su kuo bendrauja, kalbasi) tarsi atlieka vis kitokį socialinį vaidmenį. (Čepaitienė, Župerka 2005)

Pateikti pavyzdžiai rodo, kad kalba yra suprantama kaip asmens socialinės ar geografinės tapatybės kūrimo įrankis – per kalbą išreiškiama, kokiam socialiniam sluoksniui, profesijai, amžiaus grupei, geografinėi teritorijai priklauso žmogus, kokią socialinę tapatybę jis prisiima, kalbėdamas tam tikru būdu. Kita vertus, net ir pateikiant tokią kalbos funkciją kaip faktą, vadovėliuose linkstama įterpti subjektyvios neigiamos didaktikos:

- 66.** Į akis krinta jaunosios ir vidurinės kartos inteligentų pomėgis viešojoje aplinkoje griebtis žemojo stiliaus raiškos priemonių (atseit demokratiška, madinga). (Salienė, Smetona 2004)

Teigiant, neva kalbėtojai patys negalintys pasirinkti, kokia raiška jų komunikacijai aktuali, deskriptyvus kalbos reiškinių aprašymas suplakamas su nemokslinei sampratai būdingu vertinimu. Toks prieštaravimas, kaip minėta, būdingas didumai vadovėlių aptariant kalbos reiškinius.

4.2. Etnokultūrinė funkcija

Pabrėžtina, kad lietuvių kalbos vadovėliuose identifikacinė kalbos funkcija suprantama ne tik kaip sociokultūrinės, bet ir kaip etnokultūrinės, tautinės tapatybės kūrimas. Lietuvių kalba yra tiesiogiai susiejama su tautine ideologija, kuriamas vienos kalbos – vienos tautos naratyvas.

- 67.** Jau vienas žymiųjų mūsų raštijos pradininkų Mikalojus Daukša akcentavo, kad kalba – labai svarbus tautos požymis. Tauta, visuomenė gali sėkmingai bendrauti tik išstobulinta kalba, kurios normų visi laikosi. (Šukys 2001)

Kalba laikoma ypač svarbiu veiksmu tautai, ją reprezentuojanti ir leidžianti jai sėkmingai bendrauti, tačiau tik tuo atveju, kai kalba yra suprantama kaip sunorminta, taisyklinga kalba. Taigi tautinė

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

tapatybė siejama ne su lietuvių kalba kaip visų jos atmainų kontinuumu, bet išskirtinai su bendrinės kalbos atmaina. Šitaip tautinė ideologija sustiprina ir toliau įtvirtina standartinės kalbos ideologiją.

Etnolingvistinis, nacionalistinis kalbos matymas vadovėliuose pasireiškia net kalbant apie kitus kalbos vartosenos aspektus, pavyzdžiui, apie kalbinę komunikaciją, kuri dabartinėse bendruomenėse (o ir anksčiau) nevyksta viena kalba:

68. Taigi kalba pirmiausia yra visuomenės bendravimo ir susižinojimo priemonė. Visuomenės, kuri šneka lietuviškai, komunikacines reikmes tenkina lietuvių kalba. (Salienė, Smetona 2004)

Kuriant tautinę tapatybę, kalbai suteikiamas ypatingas vaidmuo, ji yra sudvasinama – kalba laikoma tautos dvasios, dvasinės kultūros reiškėja, saugotoja. Tokiu būdu kalbos kaip tautinės tapatybės kūrėjos reikšmė iškeliamą kaip labai svarbi, netgi yra teigiama, kad ji svarbesnė už komunikacinę kalbos funkciją:

69. Kiekvienoje kalboje atsispindi ja kalbančios visuomenės materialinė ir dvasinė kultūra, tautos pasaulėjauta. (Čepaitienė, Župerka 2005)

70. Privalome demaskuoti teoriją, kad kalbos funkcija yra tik komunikacinė – kalba yra tautos kultūros raiškos priemonė bei tarptautinio bendravimo kalba (lietuvių kalba per vertimus galima perteikti ir kitų tautų idėjas). Jei blanki kalbos kultūros atmosfera, mechaniškai jos neparyškinsi norėdamas pakelti visuomenės kultūrinį statusą, tautinę savigarbą. (Salienė, Smetona 2004)

Vadovėliuose mokiniams taip pat diegiamas supratimas, kad kalboje glūdi visa tautos istorija, kultūra, taigi kalba yra viso šio tautos turto „saugykla“ – ji atlieka kultūros kaupimo ir saugojimo funkciją. Kalba laikoma labai galingu įrankiu, nes ji, esą, galinti netgi minties turiniui ir formai „suteikti nacionalumą“, o kalbos raidos sutrikimai trikdančios ir kultūros raidą. Tuo būdu teigiama, kad kalba ne tik saugo, bet ir lemia tautos kultūros kūrimąsi:

71. Pasak Meilės Lukšienės, kalboje glūdi pagrindinis seno ir naujo sulydymo mechanizmas per žodį-ženklą-mąstymą. Kalba yra sukaupusi ilgų amžių istorinę kultūros informaciją tos tautos, kuriai ji yra pagrindinė raiškos priemonė. Daugelis žodžių apaugę istorinėmis asociacijomis, prasmėmis, įgaunančiomis kultūros simbolio vaidmenį. Todėl gimtoji kalba pati suteikia minčiai turinio ir formos nacionalumą. Kalba tiesiog kaip katalizatorius randa naujam laikui formą ar praplečia senąją. Ji pati yra tautinės kultūros saugykla. Kalbos raidos sutrikimai trikdo ir kultūros procesą. (Salienė, Smetona 2004)

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

Tautos kultūros, istorijos ryšys su kalba dar sustiprinamas, teigiant, kad tai, kas vyksta kultūrinėje, istorinėje patirtyje, taip pat yra įtvirtinama ir pasireiškia visais kalbiniais lygmenimis:

72. Ko tauta kultūriškai neįprasmina, to negali būti ir kalboje. Tautos istorinė patirtis, pasaulėjauta plečiasi ir reiškiasi kalba, įvairiais jos lygmenimis – leksika, gramatine struktūra, frazeologija. (Salienė, Smetona 2004)

Taigi kalba yra tiesiogiai siejama su tautine tapatybe ir laikoma tautos išlikimo garantu, ji perduoda kultūrą iš ankstesnių kartų ateities kartoms. Tačiau ir čia vėl išvelgiamas pavojus dėl dabartinės globalizacijos ir Lietuvos dalyvavimo tarptautinėse organizacijose. 73 ir 74 pavyzdžiai yra užduotys moksleiviams, kuriomis prašoma pasvarstyti, ar Europos Sąjunga kelia mums pavojų – įvardį „mums“ reikia suprasti kaip Lietuvai, lietuvių tautai. Turint omenyje, kad Europos Sąjunga apima daug valstybių, joje vartojama daug kalbų, jau pačioje užduotyje mokiniams primetama kalbinio nacionalizmo perspektyva:

73. Pasamprotaukite apie tai, ar Europos Sąjunga nekirs mūsų savitumo šaknų. Savo nuomonę argumentuokite, pagrįskite faktais. (Čepaitienė, Župerka 2005)

74. Padiskutuokite: ar bylos kompiuteriai lietuviškai, ar išliks lietuvių kalba Europos Sąjungoje? (Čepaitienė, Župerka 2005)

Tokių klausimų kėlimas ir formulavimas, galima teigti, moksleiviams primeta išankstinį manymą, jog kalbai, o kartu su ja ir tautai, gresia pavojus. Taip per nacionalinės kalbos ideologiją, kalbos tautinės tapatybės saugotojos funkciją kartu kuriamas ir grėsmės visai tautai diskursas, kuris kartu pateisina kuriamą grėsmės kalbai diskursą ir kalbos ekspertų vaidmenį saugant kalbą. Be abejo, moksleiviai raginami samprotauti ir diskutuoti, jie gali pasirinkti bei pagrįsti kitokią poziciją nei yra išsakyta užduotyse, tačiau žvelgiant į bendrą vadovėliuose vyraujančią diskursą, kyla klausimas, ar mokiniai pasinaudotų ta galimybe išsakyti priešingą nuomonę. Kiti lietuvių kalbos mokymo tyrimai taip pat rodo, kad užduotys neretai pateikiamos manipuliatyviai, jų formuluotės orientuoja į norimą išgauti atsakymą; be to, dėl privalomųjų egzaminų mokiniams gali būti saugiau atkartoti „teisingą“ nuomonę (Vaičekauskienė 2016b: 296–297).

Kalbos siejimas su tautine tapatybe, tautinės identifikacijos funkcija yra vėlyvas politinis, ideologinis konstruktas. Šių dienų kalbotyra jį vertina palyginti kritiškai. Šiuo atžvilgiu lietuvių kalbos vadovėliai

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

nuo mokslinės perspektyvos yra nutolę, juose vis dar vyrauja romantizuotas suvokimas, kad kalba yra prigimtinė tautos dvasios raiška, ir tokia samprata perteikiama mokiniams kaip nekvestionuojamas faktas, kaip tikrovė ir kaip vertybė lyg tai būtų mokslinė perspektyva. Mokiniai nėra supažindinami su kritišku moksliniu požiūriu, kad kalbos ir tautos ryšys nekyla iš kalbos prigimties, o tėra istorinis, romantinis reliktas. Kalbos mokslas šią vėlyvą etnokultūrinę kalbos funkciją sieja su tautinių valstybių kūrimosi laikotarpiu ir dėl to atsiradusiu poreikiu turėti vieną standartizuotą kalbos atmainą siekiant politinių tikslų. Tačiau mokiniams pristatoma ideologizuota samprata, kad tarp kalbos ir tautos egzistuoja prigimtinis ryšys, jie nėra skatinami tokį požiūrį vertinti kritiškai, vadovėlių tekstai ir užduotys atkartoja šią sampratą ir įdiegia ją mokiniams.

Kita vertus, kaip atsvara šiai romantizuotai kalbos tautinės tapatybės sampratai vadovėlyje *Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007* žiūrima į kalbą kaip reiškiniį apskritai, o ne vien į lietuvių kalbos raišką lietuvių tautai. Šiame vadovėlyje remiamasi atliktų mokslinių tyrimų pavyzdžiais, rodančiais, kaip skirtingų kultūrų mąstymas, pasaulio suvokimas atsispindi skirtingose kalbose. Toks kalbos reiškinio, skirtingai realizuojamo įvairiose kultūrose, aprašymas yra deskriptyvus, mokiniams perteikiantis mokslinį požiūrį į kalbą kaip kultūros reiškęją:

75. <...> įvairūs tyrinėjimai rodo tautų mąstymo skirtumus, nulemtus kalbos. Pavyzdžiui, buvo tirta, kaip žmonės skiria spalvas ir atspalvius. Nustatyta, kad spalvų ir atspalvių skyrimas susijęs su žodžiais, įvardijančiais tas spalvas ir atspalvius. Žmonės, kurių kalbose yra daugiau žodžių, tiksliau reiškiančių atspalvius, ir pačias spalvas skiria geriau. Mąstymą gali veikti ir kalbų gramatika. Pavyzdžiui, indėnų navahų (Navaho) genties kalboje veiksmažodžiai apibūdina daiktų, susijusių su veiksmu, pavidalą (apvalus ar ne, ilgas ar trumpas, plonas ar storas), todėl šios genties vaikai greičiau suvokia daiktų formą. Kai per eksperimentą navahams ir angliškai kalbantiems vaikams buvo liepta sugrupuoti daiktus pagal formą, navahų genties vaikai tai atliko daug greičiau. O kai jiems buvo pasiūlyta tiesiog suskirstyti daiktus į grupes, navahų genties vaikai juos suskirstė pagal formą, o anglakalbiai vaikai – pagal spalvas. Kultūros lemiamus mąstymo skirtumus rodo ir skirtingų kultūrų žmonėms kylančios nevienodos asociacijos, kurias tyrinėja psicholingvistai. (Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007)

Pastaroji iliustracija (75) būtų pavyzdys, kaip objektyviai kalbėti apie kalbos struktūrą ir kalbėtojų mąstymo ryšį mokykloje.

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

5. Išvados

Naujausių gimnazijos lygmens lietuvių kalbos vadovėlių analizė parodė, kad Lietuvos mokykloje vyrauja nemokslinė kalbos samprata. Ji buvo būdinga keturiems iš penkių tirtų vadovėlių. Nors vadovėliuose taip pat esama ir mokslinės kalbos sampratos apraiškų, vienas iš vadovėlių tuo ypač išsiskiria, tačiau vis dėlto didesnę dalis vadovėlių, iš kurių mokytojai gali rinktis, yra paremti preskriptyvumu ir nemoksline kalbos samprata. Svarbu pabrėžti, kad du iš tirtųjų vadovėlių yra labai specializuoti, skirti vienai sričiai, turintys savo koncepciją. Kita vertus, ir šiedu vadovėliai yra dalis pasirinkimo (ar politinio sprendimo), kurį šiandien mokyklai siūlo Lietuvos kalbinio švietimo sistema. Pagrindinės tokios nemokslinės sampratos apraiškos: preskriptyvizmas, romantiniai kalbos vaizdiniai, kalbinio nacionalizmo ideologija.

Kalbos atmainos ir kalbinė įvairovė moksleiviams pristatoma hierarchizuojant, skirstant kalbą į „gerą“ ir „blogą“, bendrinę kalbą iškeliant į hierarchijos viršų. Būdingas vertinantis kalbėjimas apie kalbą, kalbos reiškiniai nėra objektyviai aprašomi, bet išreiškiama ir primetama tam tikra pozicija jų atžvilgiu. Tarmių atžvilgiu vadovėliai išreiškia prieštaringą poziciją – viena vertus, tarmės vertinamos kaip nestandartinės atmainos, todėl „blogesnės“, o kita vertus, jos išaukštinamos kaip saugotina kultūros vertybė. Lietuvių kalbos vadovėliuose trūksta kalbinio sąmoningumo ugdymo, atsiradusio įvairiose kalbinėse bendruomenėse kalbotyros mokslui besivystant. Jo tikslas – supažindinti su kalbine įvairove, apibūdinti mokiniams, kada ir kokiose situacijose kokios kalbinės atmainos vartojamos, neprimetant subjektyvios vertinančios nuomonės.

Taip pat lietuvių kalbos vadovėliai pasižymi savita taisyklingumo samprata, kai įvairių lygmenų kalbos formos laikomos taisyklingomis pagal institucijos nustatytas taisykles. Kalbos taisyklingumas yra suvokiamas ne kaip universalios gramatinės struktūros, egzistuojančios visų kalbėtojų sąmonėje, laikymasis ir realizavimas, kaip yra būdinga moksliniam supratimui, o kaip nustatytų, dirbtinai sukurtų normų laikymasis. Šios kalbininkų sukurtos kalbos normos skirstomos kaip „gera“ kalba, o šių normų nesilaikymas įvardijamas kaip „bloga“ kalba ir vadinamas kalbos klaidomis. Tas pat pasakytina ir apie kalbos mokymo praktiką, ji suprantama kaip taisyklingos kalbos mokymas. Vadovėliuose gausu preskriptyvių nurodymų, kaip reikia kalbėti, kokių kalbos formų negalima vartoti. Svarbu pabrėžti, kad

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

bendrinės kalbos norminimo standartai šiuose vadovėliuose yra taikomi ne tik rašytinei kalbai, kas yra būdinga visoms standartinės kalbos bendruomenėms, tačiau ir sakytinei kalbai – yra norminama kalbėtojų tartis, tarimas, kirčiavimas. Toks sakinės kalbos norminimas prieštarauja moksliniam požiūriui į kalbą, teigiančiam, jog sakinės kalbos sunorminti nėra įmanoma.

Gimnazijos lygio vadovėliuose mokiniai vis dar yra mokomi savo gimtosios kalbos gramatikos – jos nustatytų, vadinamųjų taisyklingų normų. Tokiu būdu dėmesys kalbos mokymo procese yra sutelkiamas į formą, ne į turinį. Mokiniai skatinami nuolat galvoti apie tai, ar jų kalba atitinka nustatytas normas, o ne apie minčių raiškos turinį. Taisyklinga, nustatytų normų besilaikanti, kalba lietuvių kalbos vadovėliuose vertinama ir laikoma vienintele „gera“ ir leistina vartoti, su šia prieiga susijęs tokios sunormintos kalbos saugojimas ir kuriamas grėsmės jai vaizdinys. Žvelgiant istoriškai, lietuvių kalba nuo Nepriklausomybės atgimimo laikoma esanti pavojuje, nors tam nebuvo jokio realaus pagrindo, o nuo lietuvių kalbos paskelbimo valstybine kalba toliau tęsiamos įvairios iniciatyvos, leidžiami įstatyminiai dokumentai lietuvių kalbos statusui ginti (Vaičekauskienė, Šepetys 2018: 200–201). Vadovėliuose, išleistuose po 2000 metų, vis dar matyti šis kalbos saugojimo ir gynimo nuo (įsivaizduojamų) priešų vaizdinys. Pavojumi, grėsmės lietuvių kalbai šaltiniais laikomas neatitinkantis sukurtos normos, ją „pažeidžiantis“ kalbos vartojimas, taip pat kitų kalbų įtaka, taigi kalbos mokymas vis dar remiasi praėjusiomis nacionalizmo, tautiškumo idėjomis, o ne kalbotyros mokslu.

Grėsmės taisyklingai lietuvių kalbai diskursas taip pat įtvirtina ir kalbos gynėjų, saugotojų vaidmenį. Su tautiniu atgimimu greta pavojaus kalbai, sukonstruotas ir kalbos autoritetų diskursas (ibid. 208). Toks nekvestionuojamos lietuvių kalbos ideologijos reprodukcijos spaudimas atsispindi ir šiuolaikiniuose lietuvių gimtosios kalbos vadovėliuose, kuriuose mokiniams konstruojamas vaizdinys, jog kalba yra ekspertų, autoritetų, o ne pačių kalbėtojų nuosavybė. Tai leidžia pagrįsti ir kalbos vartojimo kontroliavimą – tiek institucinį, tiek vadinamųjų kalbos ekspertų, autoritetų, kurie įgyja galią spręsti ir kalbos mokiniams preskriptyviai nurodyti, kaip jie privalo vartoti savo kalbą.

Dar vienas aspektas, lemiantis nemokslinės kalbos sampratos kūrimą vadovėliuose, yra etnokultūrinės kalbos funkcijos pristatymas ir ideologinės nuostatos, jog kalbos ir tautos ryšys yra prigimtinis, laikymasis. Toks kalbos siejimas su tautine tapatybe, kalbos sudvasinimas, atsiradęs romantizmo

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

laikotarpiu remiantis Herderio idėjomis, ir buvęs reikalingas dėl politinių priežasčių, vis dar matomas šiuolaikiniuose lietuvių kalbos vadovėliuose. Romantizuota kalbos samprata mokiniams pateikiama kaip nekvestionuojama ir galiojanti tiesa, nėra supažindinama su istoriniu tokio suvokimo atsiradimu. Be to, šis ideologizuotas kalbos ir tautos ryšys vėlgi pristatomas laikantis vertinamosios perspektyvos – vadovėliuose mokiniai skatinami reprodukuoti kalbos kaip tautinės tapatybės reiškėjos ideologiją.

Vis dėlto greta vyraujančios normatyvinės, vertinimu paremtos prieigos, kalbos vadovėliuose galima aptikti ir mokslinio požiūrio į kalbą, kuriančio mokslinę kalbos sampratą. Net ir preskriptyvizmu pasižyminčiuose vadovėliuose pateikiama tam tikrų kalbotyros mokslui būdingų teiginių. Pirmiausia čia minėtinas kalbos kaip komunikacijos instrumento pristatymas. Dviejuose iš keturių nemokslinė prieiga pasižyminčių vadovėlių apie komunikacinę kalbos funkciją kalbama deskriptyviai ir dalykiškai. Kita vertus, kyla klausimas, ar galima laikyti, kad šie vadovėliai diegia ir mokslinę kalbos sampratą, kai bendras vadovėlio kontekstas pasižymi stipriu preskriptyvumu, ideologizuotais, nemoksliniais vertinimais? Kalbinis švietimas atrodo itin prieštarinčiai, kai normatyvus, preskriptyvinės ideologijos persmelktas kalbos pristatymas mokiniams pateikiamas kaip mokslas, nekvestionuojama tiesa, o greta jo pateikiama ir šiuolaikinės kalbotyros kalbos funkcionalumo samprata. Taip nemokslinis ir mokslinis požiūris į kalbą yra suplakamas į vieną visumą ir galima manyti, kad tam tikrais mokslškumo aspektais prisidengiama, norint sukurti įsivaizdavimą, jog vadovėliai moko kalbos mokslo, tačiau vis tiek toliau diegiama normatyvinė, preskriptyvi kalbos ideologija.

Kita vertus, atkreiptinas dėmesys, kad vienas iš penkių gimnazijos vadovėlių (Notrimaitė, Ramonienė, Žukas 2007) išsiskiria nuosekliai deskriptyvia kalbos samprata. Kalba čia aprašoma dalykiškai, objektyviai kaip reiškinys apskritai, laikomasi kalbotyros mokslo perspektyvos. Čia nėra mokoma sunormintų kalbos formų, nėra vadinamųjų kalbos klaidų ir jų taisymų. Priešingai, mokiniai supažindinami su kalbos reiškiniais, remiamasi mokslinių tyrimų pavyzdžiais. Taip įdiegiamas suvokimas, kad kalba yra reiškinys, pasižymintis įvairove ir skirtinga vartoseną. Šiame viename vadovėlyje kalbinė įvairovė pristatoma nevertinant ir nehierarchizuojant kalbinių atmainų, ugdant mokinių kalbinį sąmoningumą apie egzistuojančias skirtingas kalbos atmainas. Čia taip pat skiriasi požiūris į kontaktus su kitomis kalbomis – mokoma, kad kalbų kontaktai yra natūralus visoms kalbos būdingas reiškinys ir, priešingai nei kituose vadovėliuose, nekuriamas grėsmės kalbai diskursas, o

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

kalba nelaikoma autoritetų kontroliuojama nuosavybe. Priešingai, kalbant apie kalbinę įvairovę, kartu diegiamas suvokimas, jog kalbos vartojimas priklauso nuo pačios visuomenės, nuo socialinių, geografinių kontekstų. Preskriptyviems vadovėliams būdingo sakytinės kalbos norminimo, nurodymų, kaip reikia šnekėti, šiame vadovėlyje taip pat nėra.

Lietuvių kalbos vadovėliuose vyraujančią nemokslinę kalbos sampratą kalbos mokymo požiūriu galima susieti su akademinė gimtosios kalbos mokymo paradigma (žr. Sawyer, van de Ven 2006; van de Ven 2007), egzistavusia iki šiuolaikinio kalbotyros mokslo susikūrimo, pakeitusio ir mokyklinį kalbos ugdymą. Akademinė paradigma buvo stipriai paremta ilgus amžius egzistavusia lotynų kalbos mokymo tradicija, todėl ir gimtosios kalbos mokymą sudarė gramatikos mokymas, atkartojimas, mokymasis mintinai. Kalbant apie lietuvių kalbos vadovėliuose perteikiamą taisyklingą laikomos kalbos mokymą, matyti, kad juose vyrauja nustatytų kalbos normų – ne tik gramatinių, bet ir leksinių, sintaksinių, fonetinių – mokymas. Šitaip mokymas tampa orientuotas į vieną siaurą sritį, būtent į bendrinės, standartizuotos, kalbos mokymą, o ne į kalbos vartojimą kaip visumą. Kartu toks lietuvių kalbos mokymo būdas turi bendrų bruožų su užsienio kalbos gramatiniu vertimo mokymo metodu (žr. Richards, Rodgers 2001), atsiradusiu dar viduramžiais, taip pat lotynų kalbos mokymo pagrindu. Toks užsienio kalbos mokymo metodas buvo paremtas taisyklių, gramatikos, žodžių sąrašų mokymusi, dirbtinai sukonstruotų sakinių vertimu, kai reikėdavo mechaniškai versti pagal išmoktas gramatikos taisykles. Mokant lietuvių kalbos, paralelę su tokiu užsienio kalbos mokymo metodu galima įžvelgti ten, kur mokiniams pateikiami nevirtotinių žodžių ar konstrukcijų sąrašai, kuriuos reikia įsidėmėti, ir taisyklės, kaip nevirtotinas formas keisti ir leidžiamas vartoti, o vėliau šias taisykles prašoma pritaikyti atliekant pratimus.

Lietuvių kalbos vadovėliuose esama ir komunikacinės kalbos mokymo paradigmos bruožų, kai mokiniai mokomi analizuoti ir kurti rašytinius ir sakytinius tekstus. Šitaip mokomasi žvelgti į kalbą kaip į įrankį bendrauti visuomenėje, išreikšti savo mintis, dalyvauti diskusijoje su kitais. Vis dėlto ši komunikacinė kalbos mokymo paradigma labai stipriai persipynusi su akademinė dėl vadovėliuose vyraujančio preskriptyvumo.

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

Šaltiniai

- Čepaitienė, G., Župerka, K. 2005. *Lietuvių kalba. Vadovėlis 11–12 klasei*. 1-asis leidimas. Kaunas: Šviesa.
- Notrimaitė, G., Ramonienė, M., Žukas, S. 2007. *Žmogus ir kalba: Lietuvių kalbos vadovėlis 11–12 klasėms*. 1-asis leidimas. Vilnius: Baltos lankos.
- Salienė, V., Smetona, A. 2004. *Lietuvių kalba. Vadovėlis 11–12 klasėms*. 1-asis leidimas. Vilnius: Tyto alba.
- Šukys, J. 2001. *Lietuvių kalba. Kalbos kultūra. Vadovėlis 11 klasei*. 2001. 1-asis leidimas. Kaunas: Šviesa.
- Vadovėlių duomenų bazė – Bendrojo ugdymo dalykų vadovėlių ir kitų mokymo priemonių duomenų bazė. Prieiga per internetą: <http://vadoveliai.emokykla.lt/> (žiūrėta 2015-08-09).
- Župerka, K. 2001. *Lietuvių kalba. Stilistika. Vadovėlis 12 klasei*. 1-asis leidimas. Kaunas: Šviesa.

Literatūra

- Aitchison, J. 2016. *Aitchison's Linguistics. Teach yourself*: MPS Limited, A. Macmillan Company.
- Berthele, R. 2008. A nation is a territory with one culture and one language. *Cognitive sociolinguistics: language variation, cultural models, social systems*. G. Kristiansen, R. Dirven (eds.). Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co. KG. 301–331.
- Buzan, B., Wæver, O., de Wilde, J. 1998. *Security: A New Framework of Analysis*. Boulder London: Lynne Rienner Publishers.
- Yule, G. 1996. *The study of language*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jakobson, R. 2004. Lingvistika ir poetika, iš anglų kalbos vertė B. Abraitienė, D. Kaladinskienė, peržiūrėjo K. Nastopka. *Baltos lankos* 18/19: 5–49.
- Karaliūnas, S. 2008. *Kalbos vartojimas ir socialinis kontekstas*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Keršytė, N. 2016. Kalba – disciplinarinės galios ir žinojimo taikinys. *Lietuvių kalbos ideologija. Norminimo idėjų ir galios istorija*. L. Vaicekauskienė, N. Šepetys (red.). Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai. 51–111.
- Lyons, J. 1981. *Language and linguistics: An introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Martinet, A. 1963. Osnovy obshchei lingvistiki. *Novoe v zarubezhnoi lingvistike*. Vol. 3. Moscow: State Publishing House for Foreign Literature. 366–566. (Rusų k.).
- Milroy, J., Milroy, L. 2012. *Authority in Language: Investigating Standard English*. London: Routledge.
- Moschonas, S. A. 2004. Relativism in Language Ideology: On Greece's Latest Language Issue. *Journal of Modern Greek Studies* 22(2): 173–206.

- Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.
- Nelson, G. 2006. Description and Prescription. *Encyclopedia of Language and Linguistics. Second Edition*. Vol 3. Editor-in-chief K. Brown. A. Anderson, L. Bauer, M. Berns, K. Brown, G. Hirst, J. Miller (eds.). Elsevier. 460–465.
- O’Grady, W. 2011. Language: A Preview. *Contemporary Linguistics. An Introduction*. W. O’Grady, J. Archibald, F. Katamba (eds.). Edinburgh: Pearson Education Limited. 1–15.
- Radford, A., Atkinson, M., Britain, D., Clahsen, H., Spencer, A. 2009. *Linguistics. An Introduction*. 2nd ed. Cambridge University Press. Cambridge.
- Richards, J., Rodgers, T. 2001. *Approaches and Methods in Language Teaching* (Cambridge Language Teaching Library). Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511667305
- Sawyer, W., Van de Ven, P.-H. 2006. Starting points. Paradigms in Mother tongue Education. *L1 – Educational Studies in Language and Literature*, 7(1). 5–20.
- Trudgill, P. 2016. Prescriptivism and other useless pastimes. *Dialect Matter*. Cambridge: Cambridge University Press. 25–43.
- Urbonaitė, D., Vaicekauskienė, L. 2019. Gimtoji kalba mokykloje: Vakarų Europos švietimo paradigmu istorija su šiandieninės Lietuvos prieskoniu. *Archivum Lithuanicum* 21: 233-254.
- Vaicekauskienė, L. 2016a. Kalbos standartizavimo idėjos ir teorijos. *Lietuvių kalbos ideologija. Norminimo idėjų ir galios istorija*. L. Vaicekauskienė, N. Šepetys (red.). Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai. 19–49.
- Vaicekauskienė, L. 2016b. Dabartinės lietuvių kalbos inžinerijos karkasas. *Lietuvių kalbos ideologija. Norminimo idėjų ir galios istorija*. L. Vaicekauskienė, N. Šepetys (red.). Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai. 245–310.
- Vaicekauskienė, L., Šepetys N. 2018. Lithuanian language planning: a battle for language and power. Ernest Andrews (eds.). *Language Planning in the Post-Communist Era: The Struggles for Language Control in the New Order in Eastern Europe, Eurasia and China*. Palgrave Macmillan. 193–218.
- Van de Ven, P.-H. 2007. Understanding mother tongue education from a historical (-comparative) perspective. W. Herrlitz, S. Ongstad, P.-H. van den Ven (eds.). *Research on mother tongue education in a comparative international perspective. Theoretical and methodological issues*. Amsterdam – New York: Rodopi. 227–250.
- Vukotič, V. 2016. What does “language” mean for its users? Constructing a theoretical model of a notion of language in the public space. *Taikomoji kalbotyra* 8, taikomojikalbotyra.lt.

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

How Lithuanian language textbooks present language to gymnasium pupils

Daina Urbonaitė

Summary

The article analyses, how the Lithuanian school education system teaches to understand language and evaluate linguistic phenomena (linguistic diversity, different language forms and varieties) as well as language functions (communicative and function of identity). Basis of the research are the newest Lithuanian language textbooks for the last two gymnasium grades (11-12th grades), published since year 2000. Using qualitative analysis method it is being investigated, what notion of language is presented to the pupils, how much the descriptive approach to language of contemporary linguistics and knowledge about language are present in the textbooks, and to what extent there still exist attitude of the so-called traditional (prescriptive) grammar and ideas of language corrections.

Language teaching at school serves double function – on the one hand, school teaches literacy, where language is understood as a tool for creation and analysing of texts. On the other hand, language in itself is a study object, about which pupils at school receive a certain understanding. Therefore, the question arises, what notion of language is being formed in the Lithuanian education system on the gymnasium level through teaching material – Lithuanian (native) language textbooks. Does the teaching material for the last two – 11-12th – grades provide knowledge about language of contemporary science, as it might be expected in the education of the 21st century? Do the pupils get introduced to science-based notion of language, as it is accepted in current linguistics, which is a descriptive science, that seeks to study and describe all the aspects of a language descriptively, based on facts, without prejudices and evaluations. Or is it on the contrary being followed the notion of language, which is characteristic of normativity and prescriptivism and which is rejected by contemporary linguistics as not scientific.

The research analyses five Lithuanian language textbooks for 11-12th grades, published after year 2000, which have been selected for the analysis using the database of textbooks and other teaching materials (<https://www.emokykla.lt/bendrasis/mokykis/vadoveliu-db/naujausi-vadoveliai>). The main question, that is being raised with this research, is whether and to what extent scientific or non-scientific notion

Urbonaitė, D. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra*, 12: 182–225, www.taikomojikalbotyra.lt.

of language is being formed in school language textbooks, what attitude is predominant, and which notion of language is prevalent, if different attitudes exist. The method of the research is qualitative discourse analysis of the textbooks, using the qualitative data analysis program NVivo.

The results of the textbooks' analysis show, that non-scientific notion of language is dominant in the Lithuanian education system. The majority of the analysed textbooks represent this notion. The main characteristics of this notion, visible in the textbooks, are prescriptivism, romantic images of language, ideology of linguistic nationalism. However, besides the dominant normative approach to language, the scientific, descriptive approach is also visible in the textbooks, though to a lesser extent than the normative approach. One of the analysed textbooks is different from the rest ones with its exceptionally descriptive approach to language as a study object.

Keywords: *linguistic education, notion of language, prescriptivism, Lithuanian language textbooks*